

บทที่หนึ่ง

ประวัติศาสตร์ไทยในสมัยรัชกาล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ. 2325 – 2352

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระนามเดิมว่า ด้วย (หรือ ทองด้วย) ประสูติที่กรุงศรีอยุธยา เมื่อวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2279¹ (ในหนังสือเรื่องเจ้าชีวิต พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ว่าประสูตรใน พ.ศ. 2280) ในรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระราชนิพัฒนของพระองค์มีพระนามเดิมว่า ทองดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเล่าให้ เชอร์ จอห์น เบาริ่ง พังว่า นายทองดีผู้นี้สืบเชื้อสายมาจากเจ้าพระยาโกษาเหล็ก และเจ้าพระยาโกษาปาน ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช² นายทองดีได้เข้ารับราชการในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นเสมียนตราในกรมมหาดไทย มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงพินิจอักษร หลวงพินิจอักษรได้สมรสกับสุภาพสตรีชื่อ “หยก” ซึ่งเป็นเชื้อสายขุนนางเก่าโดยเป็นหลานของเจ้าพระยาอภัยราช สมุหนายกในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เช่นกัน

หลวงพินิจอักษร มีบุตรชายหกคนรวม 5 คน ตามลำดับดังนี้

คนที่ 1 เป็นหญิงชื่อ สา (ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยาเทพสุดาวดี)

คนที่ 2 เป็นชาย ได้เป็นขุนรามณรงค์ ถึงแก่กรรมเสียก่อนเสียกรุงศรีอยุธยา

คนที่ 3 เป็นหญิงชื่อ แก้ว (ในรัชกาลที่ 1 ได้ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระศรีสุดารักษ์ พระさまีของท่านมีนามว่า ขรัวเงิน มีพระธิดา คือ สมเด็จกรมพระศรีสุริเยนทรรามาธินี ในรัชกาลที่ 2 พระโอรสที่ครองราชสันดิษฐ์คือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ผู้ได้ทรงรับราชการแผ่นดินเป็นกำลังสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงเป็นกิจและเป็นศิลปิน มีความสามารถในการนาฏศิลป์ ได้ประดิษฐ์ทำรำ gam ฯ ขึ้นเป็นแผนท่ารำของไทยมาจนปัจจุบันนี้)

คนที่ 4 เป็นชัยชื่อ “ด้วง” หรือ “ทองด้วง” คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีในเวลาต่อมา

คนที่ 5 เป็นชัยชื่อ “บุญมา” (ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้รับราชการเป็นทหารเอก และได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าพระยาสุรศึกพิชัยวารีราชน ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท)

“ด้วง” หรือ “ทองด้วง” นั้น เมื่อเจริญวัยได้เป็นมหาดเล็กในสมเด็จเจ้าฟ้าอุทุมพร และในรัชกาลของพระเจ้าเอกทัตได้เป็นหลวงยกกระบัตร เมืองราชบุรี ดังนั้น ขณะที่เสียกรุงแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 จึงมิได้อยู่ในกรุงศรีอยุธยา นาย “ทองด้วง” ได้สมรส กับสุภาพสตรีชื่อ นาง ซึ่งอยู่ในตระกูลมังค้างแห่งเมืองราชบุรี

พ.ศ. 2311 ได้มาเข้ารับราชการในกรุงธนบุรี เป็นพระราชวินทร์ ในกรมพระตำรวจหลวง ต่อมาก็ได้เป็นกำลังสำคัญของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ในการสังเวยภัยบ้านเมืองหลายครั้งหลายครา ดังนี้

พ.ศ. 2311 โดยเสด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบเจ้าพิมาย มีหน้าที่ตีด่านบุนทกด และด่านกระโ郭 เจ้าเมืองพิมายหนีไปอยู่เสียงราช เมื่อเสร็จศึกครั้งนี้ ได้เลื่อนยศเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์

พ.ศ. 2312 พระยาอภัยรณฤทธิ์ได้เป็นแม่ทัพไปตีเขมร พร้อมกับพระยาอนุชิตราชา (บุญมา ผู้นำองชา) ตีได้มีองพระตะบอง เสียงราช เมื่อเกิดข่าวลือว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีสวรรคตที่เมืองนครศรีธรรมราช พระยาอภัยรณฤทธิ์ และ พระยาอนุชิตราชา เกรงว่า จะเกิดจลาจลในกรุงธนบุรี จึงยกทัพกลับ

พ.ศ. 2313 โดยเสด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไปห้าสังคมปราบชุมนุมเจ้าพระฝาง เป็นผลสำเร็จ จึงได้เลื่อนเป็น พระยาymราช ทำหน้าที่บัญชาการมหาดไทยแทนสมุหนายก

พ.ศ. 2314 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพไปตีเขมรทางเรือ โดยมีพระยาymราช เป็นแม่ทัพบก ตีได้มีองพระตะบอง โพธิสัตว์ บริบูรณ์ จนถึงเมืองบันทายเพชร ซึ่งขณะนั้นเป็นราชธานีของเขมร

พ.ศ. 2317 เป็นแม่ทัพหน้าของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไปตีเชียงใหม่ ได้มีองเชียงใหม่ ล้าปาง ล้านพูน กลับคืนจากพม่า พระยาymราชจึงได้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยาจักรี

(ขณนั้นมีอายุเพียง 35 ปี) เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องรื้บสิ่งสถาปัตยกรรมที่มีอยู่ในกรุงศรีฯ ให้เป็นอนุสาวรีย์ ทรงมอบหมายให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพอยู่ดูการเมืองเชียงใหม่ให้เรียบร้อย เจ้าพระยาจักรีได้เกลี้ยกล่อมไพร่พลบ้านเมืองที่แตกฉานช้านเข็น ให้กับลับศึกมานาสู่ภูมิลำเนา เดิม ทั้งยังสามารถเกลี้ยกล่อมเมืองน่านให้เข้ามาสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้อีกด้วย ในปีเดียวกันนั้นเอง พม่ายกกองทัพติดตามพากครวมอญ ซึ่งอพยพเข้ามายังไทยทางด้านด้านเจดีย์สามองค์ กับพม่ามาตั้งค่ายอยู่ที่บางแก้ว อันเป็นเขตติดต่อระหว่างราชบุรีและสมุทรสงคราม เจ้าพระยาจักรียกกองทัพกลับจากเชียงใหม่ได้มาช่วยบัญชาการรบพม่า จนพม่ายอมอ่อนน้อมในที่สุด

พ.ศ. 2318 พม่ายกกองทัพมาตีเชียงใหม่เมื่อ เจ้าพระยาจักรียกกองทัพขึ้นไปพม่าเมื่อได้ข่าวทัพไทยยกไปช่วยเชียงใหม่ก็อยู่ไปอยู่เมืองเชียงแสนเสียก่อนจะได้ต่อสู้กันในเวลานั้นเองอะแซหุ่นกีแม่ทัพพม่าได้ยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีไทยทางด้านแม่ลະมา เจ้าพระยาจักรีจึงเคลื่อนทัพลงมาบีกพม่าที่เมืองพิษณุโลก ซึ่งมีเจ้าพระยาสุรศึก (บุญมาผู้เป็นน้องชาย) เป็นเจ้าเมือง อะแซหุ่นกี (หรือ Maha Thihathura) พยายามตีเมืองพิษณุโลกอยู่หลายครั้งแต่ไม่สำเร็จในพระราชพงศาวดารได้กล่าวว่า อะแซหุ่นกีซึ่งเป็นแม่ทัพผู้มีความสามารถมากถึงกับเจรจาขอพักรบ และขอพบเจ้าพระยาจักรีแม่ทัพไทย เมื่อพบแล้วได้กล่าวสรรเสริญเจ้าพระยาจักรีว่า “ท่านนี้รุปงาม ฝีมือก็เข้มแข็ง อาจสูรบเราผู้เป็นผู้เฒ่าได้ จงอุตส่าห์รักษาตัวไว้ภัยหน้าจะได้เป็นกษัตริย์แท้” เมืองพิษณุโลกถูกกล่อมอญ จนกระทำทั้งขัดสนและบีบยังอาหารอย่างรุนแรง เพราะพม่าค่อยส่งกำลังมาตัดลำเลียงจากกองทัพหลวง มีให้ส่งเสบียงเข้าไปในเมืองได้ ประชาชนอดอย่างสิ้นเชิง เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรศึก จึงตัดสินใจทิ้งเมืองพิษณุโลกตีหักค่ายพม่าออกไปทางเมืองเพชรบูรณ์ และสามารถพยุงผู้คนออกไปจากเมืองได้ อะแซหุ่นกีจึงได้แต่เมืองเปล่า และเมื่อทำงพม่ามีการผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ อะแซหุ่นกีก็ถูกเรียกตัวกลับก่อทัพหนัน

พ.ศ. 2319 เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพไปตีหัวเมืองตะวันออก ตีได้เมืองนางรอง จ้าปาสกี้ อัตปือ โงง และยังได้เกลี้ยกล่อมหัวเมืองเขมรป่าดง ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างเมืองจำปา ศักดิ์และนครราชสีมาอีก ๓ เมือง คือ สุรินทร์ สัพปะ และขุนัพ ให้มาอ่อนน้อมต่อไทย เสริจราชการทัพครั้งนี้ ได้เลื่อนยศสูงสุดของข้าราชการ คือได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้รับพระราชทานเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรม

พ.ศ. 2321 สมเด็จเจ้าพระยามหาকษัตริย์ศึก เป็นแม่ทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ หลวงพระบาง และ เมืองขึ้นทั้งปวง เมื่อจะยกทัพกลับลงมาได้อัญเชิญพระพุทธรูป พระพุทธมหาสนธิรัตนปฏิมากร แก้วมรกต กับพระบาง ซึ่งอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ลงมากรุงเทพฯ ด้วย

พ.ศ. 2323 เกิดจลาจลขึ้นในเมือง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้สมเด็จเจ้าพระยามหาคณฑ์ ให้เป็นแม่ทัพไปปราบปราม ทำการยังไน่ทันสำเร็จ ทางกรุงธนบุรี เกิดจลาจลวุ่นวายขึ้น สมเด็จเจ้าพระยามหาคณฑ์จึงต้องเลิกทัพกลับมาราธอนบุรี สมเด็จเจ้าพระยามหาคณฑ์ก็ป่วนดาภิเฆกเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี พ.ศ. 2325

การจลาจลในกรุงธนบุรีใน พ.ศ. 2325 นั้น มีมูลเหตุมาจากการที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระอัธยาศัยผิดปกติไปจากพระองค์เดิม เหตุเพราะทรงตราครุฑาราชกิจ การบ้านงานเมืองมากมายมิได้ทรงมีเวลาพักผ่อน ทำให้พระจิตฟื้นเพื่อนึงทรงก่อความเดือดร้อนแก่สังคมและชาวราษฎร⁶ เช่น ทรงสั่งให้โดยพระวิษณุในพระพุทธศาสนาพระราษฎร์ไม่ยอมลงกราบเมื่อพระองค์ทางอ้างว่าทรงเป็นพระโพธิสัตว์ กรมหลวงนรินทรเทวี พระน้องนางเชือของรัชกาลที่ 1 “ได้บันทึกถึงเหตุการณ์ในตอนปลายรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้ในจดหมายเหตุความทรงจำว่า ‘เหตุผลกรรมของสัตว์พื้นแผ่นดินร้อนราชธานี เมื่อตนแผ่นดินเย็นด้วยพระบารมีชุมพื้นชั้นผลจนมีแก่น ปลายแผ่นดินแสลงร้อนรุม สมรากโคน โคลนล้มถลายแผ่นดิน ด้วยสิ่นพระบารมีแต่เพียงนั้น’”⁷

ขุนนางกลุ่มนี้ที่ได้การนำของพระยาสรรค์ จึงถือโอกาสเป็นกบฏบังคับให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงผนวชและคุมไว้ที่วัดแจ้ง แต่ต่อมากองกบฏเกิดผิดใจกันเอง แตกออกเป็นสองฝ่าย คือ ฝ่ายพระยาสรรค์พวกราช แลฝ่ายขุนสรະชนแก้วอีกพวกราช ฝ่ายขุนสรະชนแก้วไม่ต้องการให้พระยาสรรค์เป็นใหญ่ เพราะเห็นว่าสมควรเชิญสมเด็จเจ้าพระยามหาคณฑ์ให้กลับมาจัดการบ้านเมืองต่อไป จึงเกิดการบุกรุ่งหว่างสองฝ่าย นี้ ต่อมากันสระชนแก้วได้กำลังทหารภายใต้การนำของพระยาสุริยอภัย เจ้าเมืองนครราชสีมา มาช่วยด้วยอีกแรงหนึ่ง จึงมีชัยแก่ฝ่ายพระยาสรรค์ จับตัวพระยาสรรค์กับพระพวคุณชั้ง อัญเชิญสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีให้ทรงล้านนาและนำพระองค์มาคุมไว้ด้วย เมื่อสมเด็จเจ้าพระยามหาคณฑ์ซึ่งกำลังไปราชการทัพอยู่ที่เขมรทราบข่าวการจลาจลก่อนทัพกลับจากเขมรมาเพื่อปราบจลาจล มาถึงกรุงธนบุรีในวันที่ 6 เมษา พ.ศ. 2325 ราชธานี

พา กัน ยินดีไปต้อนรับเป็นอันมาก และร้องขอให้สมเด็จเจ้าพระยาช่วยปราบภัยเชืญในครั้งนั้น ข้าราชการทั้งปวงก์พา กัน อ่อนน้อม เมื่อพิจารณาหารือกันในระหว่างข้าราชการชั้นผู้ใหญ่แล้ว เห็นสมควรอัญเชิญสมเด็จเจ้าพระยามหากราชชัตวิรย์ศึก ทำการปราบดาภิเษกขึ้น เป็นกษัตริยราช เป็นปฐมกษัตวิรยแห่งราชวงศ์จักรี นับแต่วันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ เป็นต้นมา ในวันเดียวกันนี้ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงถูกสำเร็จโทษ ณ วัดแจ้ง^๘

สำหรับเหตุการณ์ลากลและ การเปลี่ยนแผ่นดินครั้งนี้ “นับตั้งแต่มีเปลี่ยนแปลงการปกครองในเมืองไทย ในพ.ศ. ๒๔๗๕ (ค.ศ. ๑๙๓๒) มีผู้คนมีเชื่อถือที่ได้แสดงความสังสัยว่า พระเจ้าตากสินทรงพระประชวรวิกฤตหรือเปล่า และมีผู้ออกความเห็นว่าเรื่องพระเจ้าตากสินทรงพระประชวรวิกฤตินั้น เป็นเรื่องที่ตกแต่งขึ้นทั้งสิ้น เพื่อจะเอาพระองค์ออกจากราชเป็นพระมหาชัตวิรย และเป็นข้อแก้ตัวที่เจ้าพระยาจักรีจะแย่งแผ่นดิน”^๙ ในหนังสือเรื่องเจ้าชีวิต ผู้นิพนธ์ยังได้กล่าวต่อไปว่า “แต่ผู้เขียนที่ปรึกษาเจ้าพระยาจักรีเหล่านี้ หาได้นำเอกสารหรือถ้อยคำอย่างโดยย่างหนึ่งมาอ้างเป็นพยาน เพื่อจะสนับสนุนทฤษฎีของเขากล้าได้เลย ในระหว่างที่พระเจ้าตากสินได้ทรงครองราชสมบัติอยู่ถึง ๑๕ ปี ไม่มีความสามารถจะนำเรื่องราวอะไรมานับสนุนได้ ว่าเจ้าพระยาจักรีเคยแสดงว่าขาดความจงรักภักดีต่อพระเจ้าตากสิน หรือเคยขัดคำสั่ง หรือพระบรมราชโองการ แม้แต่ครั้งเดียว หรือเคยบ่นหรือเคยแสดงความไม่พอใจในพระองค์อย่างใด (จริงอยู่ อาจมีผู้ใดยังว่าถ้ามี ทางพระบรมราชวงศ์จักรีก็คงสั่งให้ลบล้างทำลายเสียหมด ขอเตือนนักประวัติศาสตร์ว่า ถ้ามีจริงคงจะมีผู้บันทึกข้อความเช่นนั้นไว้บ้าง เช่นชาวต่างประเทศที่ไม่เกรงกลัวพระราชวงศ์จักรี ถ้ามีเข้าเยี่ยมไว้ เช่นนั้น ถึงบัดนี้คงจะมีเผยแพร่องพิมพ์บ้างแล้ว แต่เมื่อไม่มีจึงน่าจะพิสูจน์ได้ว่าเจ้าพระยาจักรีไม่เคยคิดทรยศกลับเป็นผู้ซึ่งมีความจงรักภักดีต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีโดยตลอด)”^{๑๐}

เอกสารของชาวต่างประเทศที่อาศัยอยู่ในเมืองไทยในเวลานั้นมีบันทึกไว้วังเหตุการณ์ในปลายสมัยรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ชาวต่างประเทศเหล่านี้ได้แก่บาทหลวงฝรั่งเศส “ได้บันทึกเหตุการณ์ไว้ เพื่อส่งไปยังฝรั่งเศส จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวอ้างของราชวงศ์จักรี ทั้งบาทหลวงเองก็ได้มีผลได้ผลเสียในการเปลี่ยนแปลงแผ่นดินครั้งนี้แต่อย่างใด เอกสารของบาทหลวงฝรั่งเศสจึงมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์พอเชื่อถือได้ เช่น จดหมายของบาทหลวงคูเด (Coudé) เขียนไปถึงอธิบดีของคณะสั่งสอนศาสนาในต่างประเทศ ในปี พ.ศ. ๒๓๒๓ มีใจความดังนี้ “พวกเราระไห้วยเมืองไทยโดยสุขสบายดีจนถึงเดือนกรกฎาคม

พ.ศ. 2323 ในระหว่างนั้น ข้าฯ นานฯ พระเจ้าตากก็ริว่าเราบ้างเป็นครั้งเป็นคราว แต่ไม่ช้าก็หายริวอีก พระเจ้าตากไม่ได้รับสั่งให้เราเข้าเฝ้ากว่า 1 ปีแล้ว ในระหว่างนั้นก็ทรงสวดมนต์บ้าง อุดพระราชยาหารบ้าง จำศีลภารนาบ้าง เพื่อเตรียมพระองค์สำหรับเหาะเดินอากาศต่อไป”¹¹ และในจดหมายของนาทหลวงเดส์ครู วิร์แอร์ (DesCouvrières) เขียน “ไปฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2325 มีความว่า “เมื่อหลายปีล่วงมาแล้ว พระเจ้าตากได้กดซึ่พร่ำข้าแผ่นดิน และชาต่างประเทศที่เข้าไปอยู่ หรือเข้าไปทำการค้าขายในเมืองไทยอย่างสาหสมาก เมื่อปีก่อนนี้พวจีนซึ่งได้เคยไปค้าขายในเมืองไทยต้องละทิ้งทรัพย์สมบัตินี้ไปหมด ด้วยทุนความกดซึ่มเหงของพระเจ้าตากไม่ไหว มากเป็นพระเจ้าตากซึ่งเสียพระสติแล้วนั้น ได้กลับกดซึ่มเหงพวพลเมืองมากกว่าเก้าชั้นอีกหลายเท่า บางที่จับพระสนมหรือพระราชโอรสผู้เป็นรัชทายาทธือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จ้าตรวนเสียบ้าง ลงพระราชอาญาเมื่อบ้าง แล้วแต่พระทัยจะนุนเนี้ยว.....บางคนก็ถูกบังคับให้รับผิดในสิ่งที่ตัวไม่รู้เรื่องเลยก็มี.....บางคนก็ถูกพระเจ้าตากบังคับให้ชัดคนโน้นคนนี้ ซึ่งหาความผิดมิได้แต่เป็นผู้ที่มีเงิน.....” สำหรับเหตุการณ์ภายหลังเมื่อก็ได้เกิดจากจลาจลแล้ว นาทหลวงฝรั่งเศสผู้นี้ได้เขียนเล่าไว้ดังนี้ “ข้าราชการจึงได้นำความไปแจ้งต่อกันหนทางสำคัญของเมืองนี้สองคนซึ่งเวลานั้นยังกำลังไปทัพทางเมืองเขมรและเมืองญวน ขุนนางทั้งสองนี้พอได้ทราบถึงเรื่องที่เกิดขึ้นในกรุง ก็ได้จัดทหารและนายทหารเหล่านี้ได้ลงมาถึงบางกอกก็ได้มาระลือผ้าเหลืองออกจากพระองค์พระเจ้าตาก แล้วได้อ่ำพระเจ้าตากจ้าตรวนไว้ อีกสองสามวันขุนนางที่สำคัญสองคนนั้น คือ อัครมหาเสนานาดี และเป็นแม่ทัพของกองทัพไทยก็ลงมาถึงบางกอก ขุนนางทั้งสองนี้เป็นพี่น้องกัน ผู้พี่นั้นคืออัครมหาเสนานาดี พ่อได้มาถึงบางกอกอาณาประชาราษฎร์ได้อัญเชิญให้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติที่เดียว”¹²

หลักฐานดังกล่าวเป็นองค์เพียงพ่อที่จะตอบคำถามว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีพระสติพื่นเพื่อนไปจริงหรือ ปัญหาข้ออต่อไป คือ เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงอยู่ในสภาพที่จะปกครองประเทศไทยได้แล้ว เหตุใดข้าราชการผู้ใหญ่ของไทยรวมทั้งตัวสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกจึงไม่อัญเชิญพระราชนัดดาลงมาทรงเป็นเจ้าของประเทศไทยร่วมกับตัวเอง สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกจึงไม่ได้เป็นกษัตริย์ และการที่สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกตกลงตามคำเรียกร้องของขุนนางและข้าราชการขึ้นครองราชสมบัติเสียเองนั้น เป็นการถูกต้องหรือไม่ ผู้จะพิจารณาปัญหาข้อนี้ ควรพยายามคิดนำตนเข้าไปอยู่ในสมัยนั้นด้วย เมื่อบ้านเมืองไทยเพิ่งจะฟื้นตัวจากการทำลายและตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า อันตรายต่อความมั่นคงของประเทศไทยยังคง

มีอยู่มากหมายทั้งจากภายนอกและภายในอาณาจักร อันตรายจากภายนอกที่สำคัญคือการรุกรานของพม่า จะเห็นได้ว่าต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 พม่าได้ยกทัพมาครุกรานไทยถึง 7 ครั้ง เหตุการณ์นั้นวายภัยในอันเกิดจากการจลาจลกึ่งไม่สงบราบคาบ ขุนนางไทยยังแตกแยกกือกเป็นสองฝ่ายดังกล่าวแล้ว การเลือกตัวผู้นำขึ้นปักครองประเทศจึงต้องคิดถึงความมั่นคงของประเทศเป็นใหญ่ ถ้าจะเทียบความสามารถในการทรงคราม ความจัดเจนในการปักครองและความเลื่อมใสศรัทธา ความจริงก็คือที่ข้าราชการและประชาชนมีต่อพระโอรสของพระเจ้ากรุงธนบุรี (ที่ปรากฏพระนามว่าเคยทำสครัมกับพม่าครั้งหนึ่งก็คือ กรมขุนอินทรพิทักษ์ นอกนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรียังมีօรสพระองค์น้อย ๆ อีก เช่น เจ้าฟ้าชายสุพันธุ์วงศ์ชี้งยงพระเยาว์อยู่มากไม่สามารถสถาปนาทำราชการอย่างใดได้) กับสมเด็จเจ้าพระยามหาకษัตริย์ศึก ทหารคู่พระทัยของพระเจ้ากรุงธนบุรีผู้ได้ทำศึกสครัมได้รับชัยชนะมากหมายแล้ว จะเห็นว่าสมเด็จเจ้าพระยามหาคุณที่ได้รับความยกย่องจากประชาชนมากกว่า ถึงกับมีมติจากมหาชนและจากข้าราชการขอให้สมเด็จเจ้าพระยามหาคุณที่ริบบิ้นปักครองประเทศต่อไป ดังปรากฏในจดหมายของบาทหลวงฟรังเศสที่กล่าวแล้วเบื้องต้น

นักประวัติศาสตร์ชาวเยอรมันชื่อ โคลส เวิร์ค (Klaus Wenk) ได้กล่าวถึงการขึ้นครองราชสมบัติของสมเด็จเจ้าพระยามหาคุณที่ริบบิ้น ไว้ในหนังสือเรื่อง The Restoration of Thailand Under Rama I 1782-1809 ไว้ว่า พระมหากษัตริย์พระองค์แรกแห่งราชวงศ์จักรีได้ขึ้นครองราชสมบัติโดยทางที่ถูกต้อง ถ้าพิจารณาจากตำแหน่ง และหน้าที่ราชการของรัชกาลที่ 1 ที่ทรงกระทำอยู่ แม้ในสัมัยก่อนเกิดจลาจลแล้ว จะเห็นว่าเป็นสิ่งธรรมชาติเหลือเกินที่มีกุญแจที่ริบบิ้น จะต้องถูกยื่นให้กับพระองค์มากกว่าที่จะให้ข้าราชการที่มีความทะเยอทะยานคนอื่น ๆ ที่ แวดล้อมพระเจ้าตากสินอยู่ในเวลานั้น ตลอดเวลา 15 ปีที่รัชกาลที่ 1 รับราชการอยู่กับพระเจ้าตากสินไม่เคยมีเหตุการณ์อันใดซึ่งแสดงถึงความไม่จงรักภักดีของรัชกาลที่ 1 เลย (However, what we do know should justify the conclusion that the first sovereign of the Cakri dynasty ascended to the vacant throne of Thailand in a legitimate way. In view of the predominant position which Rama I already had in the state, even before the abdication of Taksin, it was only natural that the crown should be offered to him rather than to one of the ambitious generals around Taksin. Not one case of disloyalty is known to us during the fifteen year period when Rama I served as officer under Taksin)¹³

Wenk ยังกล่าวต่อไปอีกว่า ปัจจุบันนี้มีคำถามที่ว่า สมเด็จเจ้าพระยามหาకษัตริย์ศึก มีหน้าที่ที่จะต้องนำพระเจ้าตากสินกลับคืนครองราชบัลลังก์ตามความเดิมหรือไม่ ถ้าพิจารณา กันในด้านการเมืองแล้วคำตอบก็คือ “ไม่” ในเวลานั้นสมเด็จเจ้าพระยามหาకษัตริย์ศึกต้อง เผชิญกับปัญหาที่พระมหากษัตริย์ตกอยู่ในสภาพพื้นเพื่อนและไถ่สละราชบัลลังก์แล้ว ปัญหา การจะจัดข้อมูลนั่งในประเทศไทยซึ่งมีภัยภานุกคุกคามอย่างรุนแรงจากทุก ๆ ด้าน และใน ที่สุดข้อเรียกร้องจากข้าราชการส่วนใหญ่ให้สมเด็จเจ้าพระยามหาకษัตริย์ศึกขึ้นครองราชบัลลังก์ ถ้าสมเด็จเจ้าพระยามหาకษัตริย์ศึกไม่รับข้อเสนอและปฏิบัตินเป็นอย่างอื่นในขณะที่ สถานการณ์ของประเทศไทยเป็นเช่นนั้นแล้ว การกระทำของสมเด็จเจ้าพระยามหาకษัตริย์ศึก จะถือได้ว่าเป็นการกระทำของบุคคลที่ไม่ใช่รัฐบุรุษ และขาดความรับผิดชอบทางการเมือง สำหรับปัญหารื่องการที่จะให้พระราชโภสระองค์ใดพระองค์หนึ่งของพระเจ้าตากสิน “ได้เป็นกษัตริย์แทน คำตอบจะตอบได้จากเหตุผลเดียวกันนี้ (today, from our perspective, there still remains the very theoretical question whether Cau Phraya Maha Kasatsuk, upon his arrival in Thonburi, had an obligation to restore the status quo , that is to say, to work for the restitution of Taksin.....From the view point of the political observer the question may be answered with a categorical “no” A King more or less insane who had abdicated, a mutinous body of generals in a country whose border were seriously threatened from all sides, and finally the demand on the part of the great majority of the ruling class that he should ascend to the throne, was the situation which confronted Cau Phraya Maha Kasat Suk. If he had acted in any other way in such a situation, his behavior would have been considered unstates-man-like and politically irresponsible. The question of the succession th the Throne of one of the sons of Taksin may be answered from the same point of view)¹⁴

ปัญหาต่อมา ก็คือ จำเป็นด้วยหรือที่รัชกาลที่ 1 จะต้องทรงอนุมัติให้ปลงพระชนม์พระเจ้ากรุงธนบุรีตามมติที่ประชุมข้าราชการอาจมีทางเลือกทางหนึ่งสำหรับรัชกาล ที่ 1 คือ ให้พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงหน่วงเสียและควบคุมพระองค์ไว้ในวัด ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรี เองก็คงจะพอพระทัยสำหรับเรื่องนี้ ผู้นิพนธ์เรื่องจ้าวศรีวิตได้ทรงให้ความเห็นไว้ว่า “..... ในทวีปอาเซียนอาคเนย์ในยุคหนึ่น หรือแม้แต่ในยุโรปครั้งนั้นก็อาจมีการที่จะมีพระเจ้าแห่งนั่น

นอกจากสมบัติสิ่ติอยู่ในประเทศอย่างسابยฯ เป็นสิ่งที่ยังไม่มีใครเคยพบเดย์เห็นฯ แม้แต่ในยุโรปสมัยนี้เราก็ทำได้โดยยาก (พระเจ้าเออดเวิตที่ 8 ไม่ประทับอยู่ในอังกฤษ พระเจ้าเลโอดอล์ฟที่ 3 ประทับอยู่ในเบลเยียม แต่ก็เคยมีเรื่องยุ่งเหยิงเกี่ยวกับพระองค์) ถึงจะยอมให้พระเจ้าตากสินทรงผนวช ก็ไม่เป็นประกันได้ว่า เหตุการณ์จะดำเนินเรียบร้อยต่อไปภายหน้า เพราะพระภิกษุในพระพุทธศาสนาจะลาสิกขานบทอกเป็นคฤหัสถ์ใหม่เมื่อใด ก็ได้ถ้าจะเนรเทศพระเจ้าตากสินก็จะไม่เป็นประกันได้ขึ้น เพราะไทยขณะนั้นแวดล้อมไปด้วยข้าศึกศัตรู ซึ่งอาจจะยกขัตติย์นอกราชสมบัติขึ้นเป็นเต็ร์ด แล้วคิดมารบช่วงชิงราชสมบัติ ถ้ายังคืนแก่พระองค์ท่านก็ได้ พระราชวงศ์ใหม่มิใช่แต่จะต้องแสวงหาความมั่นคงให้แก่ราชวงศ์เองเท่านั้น ยังต้องแสวงหาความมั่นคงให้แก่ชาติอีกด้วย”¹⁵

เมื่อขึ้นครองราชสมบัติแล้ว รัชกาลที่ 1 ทรงมีพระปรมาภิไธย จารึกในสุพรรณบัญชีว่า สมเด็จพระบรมราชชนนีพารามาธิราช นามเดิม มากในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ถวายพระนามแด่พระอัยกาตามนามพระพุทธรูปที่ทรงสร้างอุทิศถวายว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เมื่อสามารถเลือกตัวผู้นำประเทศขึ้นได้แล้ว ภาระสำคัญที่รัฐบาลไทยในขณะนั้นจะต้องดำเนินงานต่อไปคือ การพื้นฟูอาณาจักรไทยทั้งด้านการเมืองและวัฒนธรรม เพื่อให้มีความมั่นคงรุ่งเรืองเทียบเท่าสมัยอยุธยาอีกวรรษหนึ่ง ภายหลังการเสียกรุงศรีฯ สอง ศูนย์กลางของอาณาจักรคือกรุงศรีอยุธยาถูกทำลายเสียหายโดยสิ้นเชิง พระราชสำนักและสถาบันขัตติย์อันเป็นศูนย์รวมของการปกครองและวัฒนธรรมต่างๆ ถูกทำลาย ดินแดนที่เคยอยู่ได้อำนาจของไทยสามารถแยกตัวเป็นอิสระ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทรงพยายามที่จะพื้นฟูอีกครั้งหนึ่ง แต่ทรงทำไปได้เพียงบางส่วนก็สิ้นรัชกาลเสียก่อน รัชกาลที่ 1 จึงทรงต้องดำเนินงานด้านนี้ต่อมา สมัยของพระองค์จึงเป็นสมัยของการพื้นฟู (restoration) ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 2 ลักษณะใหญ่ๆ คือ การพื้นฟูทางด้านการเมืองและการพื้นฟูทางด้านวัฒนธรรม การพื้นฟูทางด้านการเมือง มีจุดประสงค์ที่จะให้อาณาจักรไทยมีอิสระและมั่นคงขึ้นมาอีกครั้ง งานสำคัญทางด้านนี้ได้แก่ การรักษาความสงบและมั่นคงภายในประเทศ ซึ่งรวมทั้งการสถาปนาศูนย์กลางของอาณาจักรคือราชธานีอันมั่นคงและการจัดตั้งรัฐบาลด้วย การทำสังคมป้องกันประเทศและขยายดินแดน ส่วนงานด้านพื้นฟูวัฒนธรรม ได้แก่การพื้นฟูขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ การพื้นฟูศาสนา ระบบอุปการปักครอง และการพื้นฟูศิลปวัฒนธรรมคดี

การรักษาสถานการณ์ภายในประเทศ

พระราชกิจเฉพะหน้าของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในเวลานั้น คือ จัดการกับพวกกบฏ และทำให้กรุงธนบุรีคืนสู่สภาพปกติโดยเร็ว พระยาสุริยอภัย พระเจ้าหลานเรอสามารถจับกุมตัวกรมขุนอุรักษ์ลงคราบ (พระเจ้าหลานเรอในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) กับสมัครพรครพวงอีก 39 คน ที่ได้ยกกำลังเข้ามาต่อสู้กับพระยาสุริยอภัยในขณะที่เกิดจลาจลรวมทั้งได้ตัวพระยาสารค์และพวง จึงทรงมีพระดำรัสให้นำตัวไปประหารชีวิตทั้งหมดรวมทั้งพวงพระญาติวงศ์ของพระเจ้าตากสินที่เป็นชายทั้งสิ้นด้วย ยกเว้นพระราชนอร์สและธิดาน้อย ๆ ดังเช่นเจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ พระพงศ์นรินทร์และพระอินทร์อภัย¹⁶

กรมขุนอินทรพิทักษ์ (พระราชนอร์สของพระเจ้ากรุงธนบุรี) ทราบข่าวการเปลี่ยนแผ่นดินเมื่อเดินทางกลับจากเขมรมาถึงจังหวัดปراเจ็นบุรี ไฟร์เพลทั้งปวงก็พาภันหนีทัพกระจัดกระจาดเข้ามายังกรุงธนบุรีหมดสิ้น คงทึ้งกรมขุนอินทรพิทักษ์ไว้กับพระยาคำแหง ลงคราบและนายทหารอีก 5 คน กรมขุนอินทรพิทักษ์และนายทหารทั้ง 6 พยายามหลบหนีแต่กรรมการเมืองปраเจ็นบุรีได้บอกเข้ามาถึงธนบุรี จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช (เจ้าพระยาสุรศึก) ยกกำลังขึ้นไปติดตามและได้ตัวกรมขุนอินทรพิทักษ์ที่ในป่าสารบุรี จึงนำตัวกลับมาราณบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตรัสถามความสมัครใจของกรมขุนอินทรพิทักษ์ว่าถ้าหากคิดจะทำการกับพระองค์ก็จะทรงเมตตาชูบเลี้ยง เพราะไม่มีความผิดอันใด กรมขุนอินทรพิทักษ์ให้การว่าไม่ยอมอยู่ จะขอสิ้นพระชนม์ตามพระราชบida พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงดำรัสให้นำตัวกรมขุนอินทรพิทักษ์และพระยาคำแหงลงคราบไปประหารชีวิต¹⁷

การตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีแห่งใหม่ใน พ.ศ. 2325

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้จัดสร้างกรุงเทพพระมหานครขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา และสถาปนาเป็นราชธานีแห่งใหม่ ทรงพิจารณาเห็นว่ากรุงธนบุรีไม่เหมาะสมที่จะเป็นราชธานีอย่างถาวรสั่งให้เหตุผลดังนี้

ประการแรก ทรงมีพระราชดำริว่า ไทยจะต้องถูกพม่ารุกรานอีกอย่างแน่นอน แต่ทำเลที่ตั้งของกรุงธนบุรีไม่เหมาะสมทางด้านยุทธศาสตร์ เพราะกรุงธนบุรี มีสภาพเป็นเมืองอุกเตะ มีแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่ตอนกลางเมือง เหตุนี้ดังเช่นเมืองพิชณุโลกมีแม่น้ำท่า

ในส่วน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมัยยังเป็นเจ้าพระยาจักรีได้เคยรักษาเมืองพิษณุโลกคราวต่อท้านทัพอะแซห์วุ่นกีมาแสร้ง จึงทรงเห็นว่าการมีแม่น้ำอยู่กลางเมืองนี้ มีประโยชน์แต่อย่างเดียวที่อาจเอาเรือบเข้าไว้ในเมืองเวลาที่ถูกข้าศึกมาประชิดเท่านั้น แต่ในทางสูรบวัคชาเมือง การลำเลียงอาหาร อาวุธยุทหัตถ์ ตลอดจนการจัดแบ่งให้ชาวเมืองช่วยกันรบพุ่งลัตเปลี่ยนเรากันรักษาหน้าที่ทำได้ไม่สะดวก เพราะต้องลำเลียงไฟรับลมข้ามแม่น้ำ เมืองพิษณุโลกนั้นลำแม่น้ำกว้างนัยงแคบและตื้นกว่าลำแม่น้ำเจ้าพระยาทางกรุงธนบุรี หากจะทำสะพานข้ามแม่น้ำกว้างยังพอทำได้ แต่ถ้าจะทำสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาที่กรุงธนบุรีจะเป็นการลำบากอย่างยิ่ง เพราะแม่น้ำทั้งกว้างและลึก ถ้าข้าศึกเข้าประชิดเมืองก็ยากที่จะรักษาเมืองให้มั่นคงได้ และหากพม่ายกทัพมาจากทิศตะวันตก ไทยจะต้องต่อสู้รบศึกโดยการหันหลังให้แม่น้ำเจ้าพระยาชี้ทำให้ฐานทัพไม่มั่นคง จึงทรงมีพระราชดำริที่จะจัดสร้างเมืองทางฝั่งตะวันออกแต่ฝั่งเดียว ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยานี้เป็นที่ชัยภูมิแห่งนี้ เพราะเป็นหัวแหลมได้แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นคูเมืองหั้งด้านตะวันตกและด้านใต้ หากขุดคลองเป็นคูเมืองครบทั้งสิ่ทิศ ถึงข้าศึกจะเข้ามาถึงพระนครก็พอต่อสู้ได้¹⁸

เหตุผลอีกประการหนึ่งที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงย้ายเมืองมาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาคือ สถานที่ตั้งกรุงธนบุรีคับแคบไม่เหมาะสมแก่การที่จะขยายบ้านเมืองให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ด้วยมีวัดแจ้ง (ต่อมากล่าวนามว่าวัดอรุณราชวราราม) และวัดท้ายตลาด (ต่อมากล่าวนามว่าวัดโรมพ์โลกยาราม) ขนาดอยู่ จะขยายด้านใดก็ไปชนวัด ทำให้เป็นที่คับแคบ อัดแอ ไม่สิ่งงาม ส่วนทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่รับกวางขวางจะขยายเมืองออกไปได้ทั้งด้านเหนือและตะวันออก นอกจากนี้แล้วทางฝั่งธนบุรียังเป็นที่ห้องคุ้ง น้ำเช่าระติิงพังเข้าไปอยู่เสมอ

ด้วยเหตุบกพร่องต่าง ๆ ดังนี้ของกรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้ลงมือสร้างพระนครขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยานั้นที่ ภายหลังพิธีปราบดาภิเษก (แสดงให้เห็นว่าตั้งแต่ครั้งสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกคงจะได้พิจารณาเห็นข้อบกพร่องทั้งหลายของกรุงธนบุรีแล้ว และคงได้มีการสำรวจภูมิประเทศทางฝั่งตะวันออกนี้มาก่อนด้วย)

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมราธิกร (บุญรอด ตันตราภูมิ บุญยรัตพันธ์) และพระยาวิจิตรนารี เป็นแม่กองก่อสร้างพระนครใหม่ ทรงบริเวณที่เป็น

แหลมยื่นออกไปในแม่น้ำที่เรียกว่าบางกอกในสมัยนั้น สถานที่สร้างพระบรมหาราชวังขึ้นใหม่นั้น เดิมเป็นถิ่นที่อยู่ของชาวจีน อันมีพระยาโกษาธิบดีกับพวกตั้งรากอยู่จัง פרดฯ ให้พวกคนจีนเหล่านี้ย้ายไปสร้างบ้านเรือนอยู่ในที่ดินตอนใต้ ทรงบริเวณคลองวัดสามปลื้ม จนถึงคลองสามเพံ พร้อมหงษ์ชดเชยค่าเสียหายให้ ได้ตั้งพิธีฝังเสาหลักเมืองตามประเพณี ในวันอาทิตย์ เดือน 6 ขึ้น 10 ค่ำ พ.ศ. 2325 เวลาเย็นรุ่ง (บริเวณที่ตั้งเสาหลักเมืองนี้ ต่อมานี้ได้สร้างเป็นศาลเทพารักษ์ เรียกันทั่ว ๆ ไปว่า ศาลเจ้าพ่อหลักเมือง) พระราชทานนามเมืองหลวงแห่งใหม่นี้ว่า กรุงเทพมหานครบวรรัตนโกสินทร์ มหินทรารุษยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบูรีมย์ อุดมราชนิเวศน์ มหาสถานออมรพิมาน อวตารสถิต สักกทัตติยิษฐุกรรมประสิทธิ์ (ถึงรัชกาลที่ 4 เปลี่ยนเป็นกรุงเทพมหานคร อmurattan-koisinthr ฯลฯ) พระราชนมณฑีย์ในระยะเริ่มแรกก็สร้างด้วยไม้ชิ้นก่อน เพราะเป็นการรืบด่วน เมืองนกอสร้างในขั้นแรกแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงเสด็จข้ามฟากมาจากพระราชวังชันบุรี ในวันที่ 13 มิถุนายน และได้ทรงประกอบพระราชพิธีบรรมราชาภิเบกษาขึ้นโดยอีกครั้งหนึ่งก่อน เพราะยังทรงชักการบ้านเมืองไม่เรียบร้อย ต่อมากี 3 ปี คือ ในปี พ.ศ. 2328 จัง פרดฯ ให้จัดทำพระราชพิธีบรรมราชาภิเบกษาขึ้นอีกครั้ง โดยทำเต็มที่ตามประเพณีแต่โบราณ ส่วนพระราชนมณฑีย์นั้น การก่อสร้างอย่างจริงจังได้เริ่มเมื่อต้นปี พ.ศ. 2326 โดยเกณฑ์ทหารจากหัวเมืองต่าง ๆ ตลอดจนชาวต่างชาติที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองไทยเช่น ชาวเขมร และลาวจากนครเวียงจันทร์ ให้เข้ามาช่วยร่วมมือเร่งสร้างกรุงเทพฯ ด้วย อุปกรณ์บางอย่างในการก่อสร้างพระนคร เช่น อิฐ โปรดฯ ให้รื้อของเก่าจากกำแพงพระนครกรุงศรีอยุธยา มาสร้างกำแพงพระนครใหม่ด้วย และสร้างป้อมเรียงรายโดยรอบห่างกันประมาณ 10 เส้น แสดงให้เห็นถึงพระราชบناฯว่า ทรงยุติความคิดที่จะกลับไปตั้งราชธานีที่พระนครศรีอยุธยาอีก ได้มีการขุดคลองรอบเมืองตามแผนยุทธศาสตร์ คือขุดคูตั้งแต่บางลำภู Mao Kok ที่เหนือวัดสามปลื้ม ตอนที่อยู่ใกล้แม่น้ำทางบางลำภูเรียกว่า คลองบางลำภู และตอนที่อยู่ทางวัดสามปลื้มเรียกว่า คลองโองอ่าง แล้วให้ขุดคลองอีกสองสายเชื่อมคูเดิม ซึ่งขุดไว้สมัยกรุงชันบุรี ตั้งแต่ท่าช้างวังหน้ามอ廓ที่ได้ทรงเรียนราชชนี (ปากคลองตลาด) คลองทั้งสองนี้ เดิมเรียกว่าคลองหลอด แต่ปัจจุบันเราเรียกคูเดิมว่าคลองหลอด แล้วเรียกคลองหลอดเดิมว่า คลองวัดเทพธิดา และคลองวัดสุทัศน์ นอกจากนี้แล้วยังโปรดฯ ให้ขุดคลองมหานาคต่อจากคลองคูเมืองทางเหนือวัดสะแก (วัดสะแก) สำหรับให้ราชภราหมุนุมเล่นเพลงสักกวาเหมือนอย่างคลองมหานาคในสมัยกรุงศรีอยุธยา¹⁹

ในการก่อสร้างพระนครใหม่นี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และต่อมานี้ถึงสมัยรัชกาลที่ 2 และ ที่ 3 ทรงมีนโยบายสร้างบ้านเมืองใหม่ให้ใหญ่โตส่วนงามเทียบเท่ากรุงศรีอยุธยา (หรือที่พูดกันทั่ว ๆ ไปว่าให้เหมือนครั้งปัจจุบันเมืองดี) นับตั้งแต่การสร้างพระบรมหาราชวัง และวัดวาอารามต่าง ๆ สถานที่บางแห่งก็ขานนามให้เหมือนกับสถานที่ที่เคยมีในพระนครศรีอยุธยา เช่น คลองมหานาค และภูเขาทอง (สร้างในสมัยรัชกาลที่ 3) เป็นต้น ที่ทรงมีนโยบายเช่นนี้ เพื่อแสดงว่าไทยได้กลับตั้งตัวเป็นอิสระมีพลังพอที่จะสร้างบ้านเมืองใหม่ให้เทียบเท่ากรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่งแล้ว

พระมหาปราสาทและพระราชณฑ์ที่สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก²⁰

1. พระที่นั่งอนรินทรากิ่ง กษัตริย์มหาปราสาท เป็นปราสาทที่สร้างด้วยไม้หักงอค โดยลอกแบบมาจากพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ที่กรุงศรีอยุธยา พระที่นั่งองค์นี้ได้ใช้เป็นที่ประทับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกใน พ.ศ. 2328 ครั้นถึง พ.ศ. 2332 เกิดอสูรนีบตา ตกที่หน้ามุขเดิจ จึงเกิดเพลิงไหม้. โปรดฯ ให้รื้อพระที่นั่งนี้เสีย และสร้างมหาปราสาทขึ้นใหม่ ให้สูงใหญ่เท่าเทียมพระที่นั่งสุริยาศรอมรินทร์ครั้งกรุงศรีอยุธยา พระราชทานนามว่า พระที่นั่งคุสิตมหาปราสาท เป็นปราสาทจตุรมุขแต่ละมุขกว้างยาวเสมอ กัน ต่อมาโปรดฯ ให้สร้างพระที่นั่งขึ้นอีกหลังหนึ่ง ติดทางมุขด้านใต้ของพระที่นั่งคุสิตมหาปราสาท พระราชทานนามว่า พระที่นั่งพิมานรัตนฯ เป็นที่เข้าพระบรมหaremของพระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ ขณะที่เสด็จประทับที่พระมหาปราสาทนี้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จสรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาสีได้โปรดอัญเชิญพระบรมศพมาประดิษฐาน ณ พระที่นั่งคุสิตมหาปราสาท จึงเป็นประเพณีสืบมาในการใช้พระที่นั่งคุสิตมหาปราสาทตั้งพระบรมศพ

ในรัชกาลหลัง ๆ ได้มีการบูรณะซ่อมแซมพระที่นั่งองค์นี้อีกหลายครั้ง เช่น รัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้สร้างพระที่นั่งบุษบกมาลาขึ้นที่มุขด้านใต้ สำหรับเสด็จออกมายังพระบรมวงศุนวงศ์ฝ่ายในเข้าเฝ้า นับได้ว่าพระที่นั่งคุสิตมหาปราสาทเป็นพระมหาปราสาทองค์แรกในพระบรมหาราชวัง

2. พระนahanณเทียร เป็นพระที่นั่งหมู่ประกอบด้วย

ก. พระที่นั่งจักรพรรดิพมาน เป็นที่บรรทมของพระเจ้าแผ่นดิน แต่ถ้ายังมีได้มี พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระมหาชัตตريย์จะไม่เสด็จประทับในพระที่นั่งนี้ ต่อเมื่อมี พระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว ก็จะมีพระราชพิธีเฉลิมพระราชนมณฑ์เทียร พระมหาชัตตريย์ จึงจะเสด็จประทับเหนือพระที่บรรทมเป็นปฐมฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัววชิราลงกรณ์ ที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 3 ประทับ ณ พระที่นั่งองค์นี้เป็นส่วนใหญ่ รัชกาลที่ 4 และ รัชกาลที่ 5 ประทับอยู่ชั่วคราว มาถึงรัชกาลที่ 6 ประทับที่พระที่นั่งนี้หลายคราว และในปลายรัชกาล ก็เสด็จมาประทับและสรวรมต ณ พระที่นั่น พระมหาชัตตريย์องค์ต่อมาประทับหลังงาน พระราชพิธีเฉลิมพระราชนมณฑ์เทียรเพียงวันหรือสองวัน พอเป็นมงคลฤกษ์แล้วจึงเสด็จ ไปประทับ ณ พระราชนมณฑ์รื่น ๆ ตามพระราชอัธยาศัย

ข. พระที่นั่งไพลาหลวง ก็เป็นพระที่นั่งต่อเนื่องกับพระที่นั่งจักรพรรดิพมาน มาทางด้านเหนือเป็นพระที่นั่งที่ประดิษฐานพระสยามเทวาธิราช ซึ่งเป็นเทวรูปที่เครื่อง สักการะของพระมหาชัตตريย์ทุกพระองค์ พระที่นั่งด้านตะวันออกเป็นที่ที่พระมหาชัตตريย์ ประทับรับน้ำอภิเษกในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ส่วนทางด้านตะวันตกเป็นที่ประทับ รับเครื่องเบญจราชกุลภัณฑ์ (อันมีพระมหาพิชัยมงกุฎ พระแสง护卫คชยศรี ธารพระกร พระวลาลิชณ์ และฉลองพระบาทเชิงอน) เครื่องบรมราชปูโภค พระแสงคัตตราวน และ พระแสงอัชญาวน ใน การพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

พระมหาชัตตريย์มักทรงใช้พระที่นั่งไพลาหลวง เป็นที่ประทับทรงพระสำราญ เป็นเขตฝ่ายใน

ก. พระที่นั่งอนันตวินิจฉัย หรือ พระที่นั่งไพลาหลวง ต่อเนื่องกับพระที่นั่งไพลาหลวง ทางด้านเหนือเป็นพระที่นั่งห้องพระโรงสำหรับอภิเษกน้ำฝ่ายหน้า เสด็จออกมหาสมาม และเสด็จออกบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้พระที่นั่งองค์นี้เป็นที่รับทูตฝรั่ง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง ประกาศลงความกับเยอรมันใน ใน พ.ศ. 2460 ณ พระที่นั่งองค์นี้ เป็นที่ประดิษฐานพระราชบัลลังก์ 2 องค์คือ พระที่นั่งบุษบกามาลามหาพมาน และพระแท่นเครื่องนั่ตร

๔. พระที่นั่งเทพสถานพิลาก และ

๑. พระที่นั่งเทพอาสน์พิไถ พระที่นั่ง 2 องค์นี้เดิมเรียกว่า พระบัศร์ขวາ และ พระบัศร์ซ้าย ของพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน สร้างแบบเดียวกันไว้เป็นที่ประทับฝ่ายใน

๒. หอพระสุราลัยพิมาน อัญทางด้านตะวันออกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เป็นที่ประดิษฐานปูชนียวัตถุ เช่น พระบรมสารีริกธาตุ พระพุทธมหามนต์รัตนปฏิมากรแก้ว มากององค์น้อย พระชัยเนาวโลหะ พระชัยวัฒนประจำรัชกาล ฯลฯ ในสมัยรัชกาลที่ 2 โปรดฯ ให้อัญเชิญพระพุทธบูชาด้วยรัตน์ฯ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปแล้วผลึกเพชรนำค้าง มาจากเมืองจำปาศักดิ์ใน พ.ศ. 2355 มาประดิษฐานที่หอพระสุราลัยพิมานนี้ *

๓. หอพระธาตุนัมเทียบ ติดต่อทางด้านตะวันตกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณ มีรูปร่างขนาดเดียวกับหอพระสุราลัยพิมาน ปัจจุบันเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1,2 และ 3 พระอัฐิกรรมสมเด็จพระอมรินทรรามาตย์ (พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1) กรมสมเด็จพระครีสตุเยนทรรามาตย์ (พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 2) กรมสมเด็จพระครีสุสลาสัย (เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2 และเป็นพระราชนัดดาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3) และพระอัฐิของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร์ ซึ่งทรงเป็นสมเด็จพระราชนบิดาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน

๔. พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ อัญตรงมุกกำแพงแก้วพระที่นั่งอมรินทรินิจัย ในรัชกาลที่ ๑ สร้างเป็นพลับพลาโถงเส้าไม้ เป็นที่สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงเปลี่ยงเครื่องเวลาเด็จพระราชนำเนินขึ้นทรงพระคชากร หรือทรงพระราชายาน เพื่อเดินโดยระบบวนพยุหยาตรา ในรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดฯ ให้แก้ผังเป็นก่ออิฐ

๕. พระที่นั่งเย็น เดิมสร้างเป็นที่นั่งโถง สักขณะเดียวกับพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ ให้รื้อสร้างเป็นหอศาสดาราม สำหรับให้พระสงฆ์ฝ่ายรามัญนิกาย ทำพิธีสวดพระพุทธมนต์

๖. พระที่นั่งพลับพลาสูง (สุทไธสรรค์) ในรัชกาลที่ ๑ สร้างเป็นพลับพลาโถงจตุรมุข หลังคามีมียอด สำหรับเด็ดจพระราชนำเนินทอดพระเนตรกระบวนการแห่งในการพระราชพิธี สระสنانใหญ่ (คือ การเดินช้าง เดินม้า ราชพาหนะ ออกมา_rับการประพรน้ำมนต์ หรือเรียกว่าเป็นการสวนสนามจตุรงค์เสนา ซึ่งมีริเวชวนประกอบด้วยพลเดินแท้ กระบวนการช้าง กระบวนการม้า และกระบวนการรถ เดินขบวนผ่านหน้าที่ประทับและรับประพรน้ำมนต์

เพื่อชัยมงคล) และทอดพระเนตรการฝึกซั่ง ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โปรดฯ ให้รื้อออก และสร้างใหม่เป็นแบบปราสาทพระราชทานนามว่า พระที่นั่งสุทธาสวรรค์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ เปลี่ยนเป็น พระที่นั่งสุทธิสวารรค์

๖. พระที่นั่งทอง ในสวนขาว (ต่อมาได้รื้อออก)

การสร้างวัดพระครีรัตนศาสดาราม²¹

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชนายกที่จะสร้างกรุงเทพฯ ให้ลาม้ายคล้ายคลึงกรุงศรีอยุธยาทุกอย่างเท่าที่จะทรงทำได้ จึงมีพระราชนครสัมภาระที่จะสร้างวัดในพระบรมหาราชวัง เช่นเดียวกับวัดพระครีรัตนศาสดารามที่กรุงศรีอยุธยา ได้โปรดฯ ให้สร้างวัดพระครีรัตนศาสดารามขึ้นในเขตพระบรมหาราชวัง พร้อมๆ กับการสร้างปราสาทพระราชนมณฑ์ยิ่งๆ ๆ สิ่งก่อสร้างสำคัญๆ ใน วัดพระครีรัตนศาสดารามมีดังนี้

ก. พระอุโบสถ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปในรัตนปฏิมากรพระแก้วมรกต อันเป็นพระประธาน

ข. หอพระมณฑ์เบญจธรรม สร้างกลางสรรเป็นที่เก็บรักษาพระไตรปิฎก และเป็นที่แผลพระราชนาสีนด้วย

ค. ศาลารายรอบพระอุโบสถ ๑๒ หลัง

ง. พระเจดีย์ทอง ๒ องค์ (ภายในหลังชลอไปไว้หน้าปราสาทพระเทพปิด ดังปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้)

จ. หอระฆัง สำหรับแขวนระฆังที่นำมาจากวัดสระเกศ

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๓๑ ภายหลังที่ข้าราชการพระไตรปิฎกเสร็จแล้ว โปรดฯ ให้แห่งพระไตรปิฎกมาไว้ที่หอพระมณฑ์เบญจธรรม แล้วทรงจัดให้มีมหรสพเป็นการฉลอง บังเอญระหว่างฉลองดอกไม้ไฟตกลงบนหลังคาหอพระมณฑ์เบญจธรรม ทำให้เกิดไฟไหม้ขึ้นทั้งหลัง จึงต้องสร้างที่สำหรับเก็บพระไตรปิฎกขึ้นใหม่ พร้อมกับสร้างสิ่งอื่นเพิ่มเติมด้วยคือ

๑. ตรงที่เดิมที่เป็นหอพระมณฑ์เบญจธรรมนั้นโปรดฯ ให้ถอนสร้างเสีย แล้วสร้างพระมหาป่าไผ่พระไตรปิฎกขึ้น เรียกว่าหอพระธรรมปิฎก

2. มีการขยายเขตวัดขึ้นไปทางเหนือ แล้วสมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ ทรงรับอาสาสร้างหอพระมณฑ์ยิ่งธรรมถาวรใหม่อีกหลังหนึ่ง เป็นที่เก็บพระไตรปิฎกที่เหลือจากพระมณฑป และใช้เป็นที่แปลพระราชสารสันอย่างแต่ก่อน

3. สร้างหอพระเทพบิดร เป็นที่ประดิษฐานพระเทพบิดร พระพุทธชูปพระองค์นี้ เดิมเป็นเทวรูปประดิษฐานอยู่ในพระปรางค์ วัดพุทธไธสงวนค์ ที่พระนครศรีอยุธยา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดฯ ให้อัญเชิญลงมากรุงเทพฯ ยุบแล้วหล่อเป็นพระพุทธชูปเงินทรงเครื่อง เรียกว่า พระเทพบิดร (ปัจจุบันอยู่ในหอศาตราจักร)

4. สร้างวิหารเป็นที่ประดิษฐานพระนาค ซึ่งเป็นพระพุทธชูปยืนองค์สูงใหญ่ เรียกว่าหอพระนาค

5. สร้างพระปรางค์แปดองค์ ทางหน้าวัดด้านตะวันออก อยู่นอกพระระเบียง แล้วสร้างกำแพงแก้วนอกพระปรางค์อีกชั้นหนึ่ง เป็นเขตพระราชอาณาทัศน์ตะวันออก

การสร้างพระนครสำเร็จเรียบร้อยในปี พ.ศ. 2328 จึงโปรดให้มีพระราชพิธีบรมราชาภิเศกขึ้นอีกครั้ง พร้อมทั้งทำการสมโภชพระนครด้วย

การตั้งพระบรมวงศานุวงศ์

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเคยมีฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าพระยาจักรีถึง 10 ปี และเชื่อกันว่าพระบิดาถูกเป็นเจ้าพระยาจักรีที่พิชัยณูโลก จึงเป็นอันตกลงเรียกพระราชวงศ์ใหม่ว่า พระบรมราชวงศ์จักรี²²

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก “ได้ทรงสถาปนาพระราชวงศ์และข้าราชการที่ทำความดีความชอบ ขึ้นดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ที่สำคัญมีดังนี้

โปรดฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งเดิมเป็นเจ้าพระยาสุรศึก พิชัยณูวิชิราช เป็นพระมหาอุปราชกรรมพระราชวังบวรสถานมงคล ใช้พระนามเฉพาะพระองค์ว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรศึก²³

ทรงสถาปนา พระราชนอรส่องค์ใหญ่ พระนามเดิมว่า ฉิม เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสนทร

สถาปนา พระราชนอรสพะองค์รอง พระนามเดิมว่า จั้ย เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาณรักษ์

สถาปนา เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ (ซึ่งเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ประสูติแต่พระราชชีวิตฯ พระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งมีพระนามเดิมว่า ฉิมใหญ่) เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต

สถาปนา พระยาสุริยอภัย (ทองอิน) พระเจ้าหลานれอ เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ต่อมาเมื่อรับชนะพม่าใน พ.ศ. 2328 โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนขึ้นเป็น กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือเรียกกันว่า วังหลัง

ถึงแม้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จะได้ทรงเชิดชูพระมหาเสี้ (ที่มีนามว่า นา ก) ตั้งแต่เมื่อได้สมรสกับที่ราชบุรี ว่าเป็นเอกสารรายอยู่ต่อลอดมา เมื่อได้ขึ้น ครองราชสมบัติ พระราชโอรสพระราชชีวิตฯ ประสูติแต่พระมหาเสี้องค์นี้ก็ได้เป็นเจ้าฟ้า ทุกพระองค์แต่ไม่ปรากฏว่า พระมหาเสี้ได้ทรงรับการสถาปนาแต่อย่างใด (จนมาถึงสมัย รัชกาลที่ 2 จึงได้ทรงสถาปนา พระราชนัดดาเป็น สมเด็จพระอมรินทร์)²⁴⁾

การติดต่อกับต่างประเทศ

1. สงกรานกับพม่า

นับแต่กรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีของไทยจนถึง พ.ศ. 2428 เมื่อพม่าตอกเป็น เมืองขึ้นของยังกุช รวมเป็นเวลา 103 ปีนั้น ไทยต้องทำการบ้านกับพม่า 10 ครั้ง เป็น สองครั้งที่ทำในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึง 7 ครั้ง ในสมัยรัชกาลที่ 2/1 ครั้ง รัชกาลที่ 3/1 ครั้ง และในรัชกาลที่ 4/1 ครั้ง แต่ในครั้งหลัง ๆ นี้ เป็นเพียงการบันย่อง ๆ ด้วยเรื่องวิวาทกัน ปลายเขตแดน การบันย่องคี่วะเป็นศึกใหญ่นั้น เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ทั้งสิ้น พระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงต้องทรงรับราชการหนักในการป้องกันประเทศไทยให้พ้น จากการรุกรานของพม่า

สงกรานกับพม่าครั้งที่ 1 ศึก 9 ทพ ใน พ.ศ. 2328

มูลเหตุของสงกราน

เหตุการณ์ในเมืองพม่า

กษัตริย์พม่าซึ่งครองราชสมบัติทรงกับสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลก คือพระเจ้าปดุง (หรือ Bodawpaya) (ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 2324-2362) พระเจ้าปดุงเป็นโอรสของพระเจ้าออลองพญา ผู้ได้ทำการปราบปรามมอญ และสถาปนา

ราชวงศ์อลองพญา (หรือ Konbaung) ขึ้นปกครองพม่าในปี พ.ศ. 2296 เป็นราชวงศ์สุดท้ายของพม่าก่อนเสียเมืองแก่จักรวรรดิ ในสมัยพระเจ้าอลองพญาที่ พม่าก็ได้ยกทัพมาตีเมืองไทย ใน พ.ศ. 2303 แต่ไม่สำเร็จ เมื่อพระเจ้ามังราย (Hsinbyushin) օรสพระเจ้าอลองพญา ขึ้นครองราชสมบัติ ก็โปรดฯ ให้แม่ทัพพม่ายกทัพมาตีอาณาจักรอยุธยาอีกในปี พ.ศ. 2310 ทำให้ไทยต้องเสียเมืองราชแก่พม่าเป็นครั้งที่สอง กษัตริย์พม่าต่อจากพระเจ้ามังราย คือ จิงกุจา (Singu) ราชโอรสมังราย พระเจ้าจิงกุจานี ทรงที่ได้เรียกทัพพม่าภายใต้การนำของอะแซหุ่นกี ที่มาล้อมพิชณ์โลก ในปี พ.ศ. 2318 กับสบไปพม่าอย่างกระแทกหนัก พระเจ้าจิงกุจานีมีความประพฤติเสเพล ไม่มีความสามารถในการปกครอง ข้าราชการผู้ใหญ่ของพม่าจึงคบคิดกัน ตะแคงปดุง ซึ่งเป็นพระเจ้าอาของจิงกุจานี เป็นกบฏปล้นเอามือองอังวะสำเร็จ จับพระเจ้าจิงกุจานีลงพระชนม์ และยกตะแคงปดุงขึ้นเป็นกษัตริย์แทน และเป็นที่รู้จักในหมู่คนไทยในพระนามว่า พระเจ้าปดุง

ขณะเกิดจลาจลซึ่งราชสมบัติกันวุ่นวายอยู่นี้ บรรดาหัวเมืองขึ้นทั้งหลายของพม่า ที่อุตสาหะด้ำงกระเดื่อง บางเมืองถึงกับส่งกองทัพเข้าปล้นอังวะ พระเจ้าปดุงต้องทำสังคมรามปราบปราามเมืองเหล่านี้อยู่หลายปี เหตุที่ทรงมีความสามารถในการสังคมรามยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินใด ๆ แห่งราชวงศ์อลองพญา จึงทรงปราบปราามหัวเมืองมอญและไทยให้สูญเสีย ได้รับคำบัญชาสร้างราชธานีขึ้นใหม่ที่เมืองอมรปุระ (อยู่เหนืออังวะไปประมาณ 6 ไมล์) ใน พ.ศ. 2326²⁵ ขณะนั้นเป็นเวลาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชสมบัติได้ 1 ปี พระเจ้าปดุงใช้เวลาปราบหัวเมืองยะไข่อยู่อีกปีเศษ พม่าก็มีกำลังเข้มแข็ง พอที่จะขยายอาณาเขตเข้ามาทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้อีก ดังนั้นพระเจ้าปดุงจึงได้เริ่มสังคมรามระหว่างไทยกับพม่าขึ้นในปี พ.ศ. 2328 นับเป็นโชคดีของไทยประการหนึ่ง ที่พม่ามีการจลาจลซึ่งราชสมบัติและต้องปราบปราามเมืองขึ้นในระหว่างที่ไทยเองมีจลาจลที่กรุงธนบุรี และมีการเปลี่ยนราชวงศ์ปักครองประเทศไทย กว่าพม่าจะปราบกบฏได้เรียบร้อย ก็เป็นเวลาพอดีที่รัชกาลที่ 1 "ได้ทรงสถาปนากรุงเทพฯ ขึ้นเป็นเมืองหลวงใหม่ และทรงจัดการบ้านเมืองเข้าสู่สภาพปกติ มีความมั่นคงพอที่จะสู้รับกับพม่าได้อีกต่อไป"

แผนการรบทองพม่า

พระเจ้าปดุงวางแผนการจะตีอาณาจักรไทยให้ได้ในครั้งนี้ โดยใช้กำลังไพร่พลที่มากกว่าเป็นหลักสำคัญ เพราะขณะนั้นพม่าได้หัวเมืองไทยใหญ่ หัวเมืองมอญ และหัวเมืองยะไข่

ในอุบลฯ จึงมีรีพลบริบูรณ์ ได้เกณฑ์ไพร่พลมาในสังคրามครั้งนี้เป็นจำนวน 144,000 คน
จัดเป็นทัพใหญ่ทั้งสิ้น 9 ทัพ คือ²⁶

ทัพที่ 1 มีจำนวนพล 10,000 คน แบ่งเป็นทัพบกและทัพเรือ ทัพบกมีหน้าที่ตี
หัวเมืองปักช์ใต้ของไทย ตั้งแต่เมืองชุมพรไปถึงเมืองสงขลา เป็นการตัดหนทางมิให้ทาง
กรุงเทพฯ ได้รับความช่วยเหลือจากทางใต้ ส่วนทัพเรือมีหน้าที่ตีหัวเมืองชายทะเลทาง
ฝั่งตะวันตก ตั้งแต่เมืองตะกั่วป่าลงไปจนถึงเมืองกลาง (ภูเก็ต) และมีหน้าที่รวบรวมเสบียง
อาหารไว้สำหรับกองทัพหลวงของพม่า

ทัพที่ 2 มีกำลังพล 10,000 คน มาร่วมพลที่ทะวายและให้เดินทัพเข้ามาด้านบ้องตี้ (อยุธยา)
จังหวัดราชบุรี) มีหน้าที่ตีเมืองราชบุรี เพชรบุรี ลงไปบรรจบกับทัพที่ 1 ที่ชุมพร

ทัพที่ 3 มีกำลังพล 30,000 คน เจ้าเมืองตองอูเป็นแม่ทัพ ให้ยกเข้ามาทางเชียงแสน
มีหน้าที่ตีเมืองลำปาง สรรค์โลก สุโขทัย แล้วลงมาบรรจบกับทัพหลวงที่กรุงเทพฯ

ทัพที่ 4 มีกำลังพล 11,000 คน

ทัพที่ 5 มีกำลังพล 5,000 คน มีหน้าที่เป็นกองหนุนทัพที่ 4

ทัพที่ 6 มีกำลังพล 12,000 คน

ทัพที่ 7 มีกำลังพล 11,000 คน

ทัพที่ 8 มีกำลังพล 50,000 คน ทัพที่ 4 ที่ 5 ที่ 6 ที่ 7 และ ที่ 8 นี้ จะมาร่วมพล
พร้อมกันอยู่ที่เมืองตะมะก่อน ต่อจากนั้นจึงเดินทัพตามลำดับกันเข้าเมืองไทย ทางด้าน
เจดีย์สามองค์ มุ่งเข้าตีกรุงเทพฯ ทัพที่ 6 และทัพที่ 7 มีราชบุตรของพระเจ้าปดุงเป็นแม่ทัพ
ส่วนทัพที่ 8 เป็นทัพหลวงมีองค์พระเจ้าปดุงเป็นจอมทัพ

ทัพที่ 9 มีกำลังพล 5,000 คน มีหน้าที่ตีหัวเมืองเหนืออิริมฝั่งแม่น้ำปิง ตั้งแต่เมือง
ตาก กำแพงเพชร ลงมาบรรจบกับทัพหลวงที่กรุงเทพฯ

จะเห็นได้ว่า พระเจ้าปดุงมีนโยบายจะใช้กำลังเข้าตีเมืองไทยจากทุกด้านในเวลา
เดียวกัน หวังจะให้ไทยพะร้าพะรังแบ่งกำลังออกรับศึกpm่าที่มาทุกทิศทุกทางเช่นนี้ ใน
ประวัติการทำสังคมาระหว่างไทยกับพม่า เช่นในสมัยพระเจ้าบูรงนอง หรือพระเจ้า
อลองพญา เมื่อยกทัพเข้าโจมตีไทยนั้น ยกมาแต่ทางเดียวหรือไม่ก็เพียงสองทาง ถ้าเปรียบ

เทียบกับพระเจ้าปดุงแล้วจะเห็นว่า ยุทธวิธีในการรบของพระเจ้าปดุงยังด้อยกว่าพระเจ้าบุเรงนอง เพราะพระองค์จะแผนการผิดพลาดถึง 2 ประการ²⁷ คือ

1. การยกทัพใหญ่เข้ามา แต่แยกย้ายแบ่งออกเป็นหลายทัพหลายกองและเดินทัพเข้ามามากทุกทิศทุกทาง แทนที่จะเข้ามาเป็นกลุ่มเป็นก้อนนั้น เป็นการยกยิ่งที่จะเดินทัพให้มานึ่งจุดหมายปลายทางคือ กรุงเทพฯ ได้พร้อมกัน เพราะระยะทางไม่เท่ากันประการหนึ่ง และลักษณะภูมิประเทศในแต่ละภาคก็แตกต่างกันด้วย

2. ข้อผิดพลาดประการที่ 2 คือ พระเจ้าปดุงมิได้วางแผนแก้ไขปัญหารึ่งเสบียงอาหารให้รักภุมพอ การสำเลียงและจัดหาอาหารสำหรับกองทัพทั้ง 9 ชีวีมีจำนวนทหารทั้งหมดประมาณ 150,000 คนนั้น เป็นการลำบากมาก

ข้อผิดพลาดทั้ง 2 ประการนี้เอง เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พม่าต้องพ่ายแพ้แก่ฝ่ายไทยที่เป็นฝ่ายรับ และมีกำลังรึ่ผลน้อยกว่ามากmany

แผนการรับศึกฝ่ายไทย²⁸

ปัญหาที่ฝ่ายไทยต้องพิจารณาอย่างหนักในการรับพม่าครั้งนี้คือ เรื่องรี้พล ไทยมีกำลังน้อยกว่าพม่าถึงครึ่งต่อครึ่ง คือมีกำลังพลอยู่เพียง 70,000 คนเศษ ถ้าจะแบ่งทหารออกไปรักษาเขตแดนทุกทางที่พม่าจะยกเข้ามา กำลังฝ่ายไทยจะอ่อนแอกล้าจะเป็นฝ่ายเสียเปรียบ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงปรึกษาภักดิ์ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และลงความเห็นว่า เห็นควรรวบรวมกำลังออกไปรับศึกพม่าทางด้านที่สำคัญก่อน ด้านที่ไม่สำคัญนักจะละไว้ชั่วคราว เมื่อสามารถเอาชัยชนะข้าศึกซึ่งเป็นทัพสำคัญได้แล้ว จึงจะหันไปปราบปรามข้าศึกทางอื่นต่อไป (แต่เดิมเมื่อเริ่มสร้างกรุงเทพฯ นั้น สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริจะรับศึกที่กรุงเทพฯ โดยใช้ลำนำส้อมรอบเป็นคูเมืองดังเช่นที่พระนครศรีอยุธยา แต่ครั้งเมื่อพม่ายกทัพใหญ่จะมาโจมตีกรุงเทพฯ จริง ๆ ทรงต้องเปลี่ยนนโยบายไม่กล้าเสี่ยงตัวรับในกรุงเทพฯ เพราะกำลังข้าศึกมีจำนวนมากmany ไทยต้องเปลี่ยนแผนรับศึกเป็นส่งทัพใหญ่ไปรับนอกเมืองหลวง เพราะเป็นทางที่จะເອະນະทัพหลวงของพม่าได้)

โปรดฯ ให้จัดทัพไทยออกเป็น 4 ทัพ คือ

ทัพที่ 1 ให้กรมพระราชวังหลัง ในเวลาันยังทรงดำรงยศเจ้าฝ่ายมูลนิธิรักษาฯ เทเวศร์เป็นแม่ทัพคุมกำลัง 15,000 คน ไปตั้งขัตตาทัพอยู่ที่คุรสวรรค์ คอยป้องกันทัพที่ 3

และที่ 4 ของพม่ามิให้ล่วงเลยลงมาถึงกรุงเทพฯ ได้ในขณะที่กำลังส่วนใหญ่ของไทยยังไม่รับศึกพม่าทางเมืองกาญจนบุรี

ทัพที่ 2 เป็นทัพใหญ่กว่าทุกทัพ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เป็นแม่ทัพคุมพลจำนวน 30,000 คน ไปคอยตัวรับพม่าที่กาญจนบุรี คอยต่อสู้ทัพของพระเจ้าปุดุงที่จะยกเข้ามาทางด้านเจดีย์สามองค์

ทัพที่ 3 ให้เจ้าพระยาธรรมราษฎร (บุญรอด) กับเจ้าพระยาณราชคุณกำลังจำนวน 5,000 คน ไปตั้งอยู่ที่ราชบุรี มีหน้าที่รักษาทางลำเลียงของกองทัพที่ 2 และคอยด้านทันทีที่พม่าที่จะยกมาจากการใต้

ทัพที่ 4 เป็นกองทัพหลวงมีจำนวนพลทั้งหมด 20,000 คน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นจอมทัพ ตั้งอยู่ที่กรุงเทพฯ เป็นกองหนุน สำคัญ ไว้ด้านไหนนัก จะได้ยกไปช่วยได้ทันการ

ในการสังคมคราวนี้ ถึงแม้ทหารฝ่ายไทยจะน้อยกว่าพม่า แต่ก็เป็นทหารที่ชำนาญในการรบและรู้ภูมิประเทศเป็นอย่างดี เดຍทำสังคมรากฐานเมืองมาหลายครั้งในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้งยังมีแม่ทัพที่สามารถคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ กำลังใจของทหารจึงเข้มแข็ง²⁹

การรบที่ลาดหญ้า การรบที่สำคัญที่สุดในสังคมรั้งนี้คือ การรบกับทัพหลวงของพม่าที่เข้ามาทางด้านเจดีย์สามองค์ สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จคุณกำลังทัพที่ 2 ของไทยไปรับพม่าที่จังหวัดกาญจนบุรี ทรงเดินทัพไปอย่างเรียบด่วน เพื่อไปตั้งค่ายมั่นที่ทุ่งลาดหญ้า เชิงเขาบรรทัด คอยสะกัดมิให้กองทัพพม่าล่วงจากเข้าได้ กองทัพที่ 4 ของพม่ายกเข้ามาพบกับกองทหารมอยู่ซึ่งเป็นกองหน้าของไทย กองมอยู่ล่ากอย พม่าจึงตามตีมายังทุ่งลาดหญ้าที่กองทัพของกรมพระราชวังบวรฯ ตั้งรับอยู่ ทัพของกรมพระราชวังบวรฯ สามารถสะกัดไว้ได้ ทัพที่ 4 ของพม่าจึงต้องถอยไปตั้งค่ายที่เชิงเขาบรรทัด และทัพที่ 5 ที่ 6 ที่ 7 และที่ 8 ของพม่าที่ยกตามมาเป็นลำดับก็จำต้องตั้งค่ายเรียงกันอยู่บนเนินบรรทัดนั่นเอง (ทัพที่ 6 ของพม่าตั้งอยู่ที่ท่าตินแดง ทัพที่ 7 ที่สามสบ ส่วนทัพหลวงคือทัพที่ 8 ตั้งอยู่ที่ปลายล้านนา ลอนซี พื้นด้านเจดีย์สามองค์เข้ามาเล็กน้อย) แผนการรบทั้งหมดนี้ของกรมพระราชวังบวรฯ ก็คือฝ่ายไทยต้องรักษาทุ่งลาดหญ้าไว้ให้ได้ เพื่อให้กองทัพพม่าต้องตั้งค้างอยู่บนภูเขาอันเป็นที่กันดาร จะหาอาหารเลี้ยงกองทัพ หรือจะเดินกระบวนการทักษิภาก “เบรียบเสมือนข้าศึก

ต้องอยู่ในตราอก “ไทยจะกัดคออยู่ปากตรอก ถึงกำลังน้อยกว่าก็พอจะสู้ได้”³⁰ และการกี๊ เป็นจริงดังที่ฝ่ายไทยจะไว้ ทัพม่าทั้ง 4 ทัพ ที่ต้องตั้งค่ายอยู่บนภูเขาครั้งนี้ได้รับความลำบาก ในด้านเสบียงอาหารเป็นอย่างยิ่ง เมื่อหาเสบียงอาหารในแดนไทยไม่ได้ ก็ต้องหาบินเสบียง จากเดนพม่าข้ามเข้าขึ้นมาส่องกันทุกทัพ พม่าจึงเสียเบรียบไทยตั้งแต่เริ่มดังนี้

สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ มีรับสั่งให้ทัพไทยเข้าตีทัพพม่าซึ่งตั้งอยู่บนหน้า
ในระยะแรกพม่าต่อสู้อย่างเข้มแข็ง ต่อมามีจังหวะจัดกองโจรออกโดยสะกัดตีกองลำเลียง
อาหารทางลำนำ้าไทรโยค กองทัพหลวงพม่าจะแบ่งเสบียงมาให้กองหน้าซึ่งอยู่ประชิดกับไทย
กัญกไทรตีซึ่งเสบียงไปได้เนื่อง ๆ พม่าจึงขัดสนเสบียงอาหารมากยิ่งขึ้น ในระยะนี้เองพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ได้เสด็จยกทัพหลวงหนุนไปจากกรุงเทพฯ แต่สมเด็จกรมพระ-
ราชวังบวรฯ ได้ทราบทูลว่า การรบทางนี้ฝ่ายไทยกำลังจะได้เบรียบ เพราะทหารพม่าอุด
อย่างลงมากแล้ว ขอให้เสด็จกลับคืนกรุงเทพฯ เพื่อคอยช่วยเหลือด้านอื่นจะดีกว่า พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จกลับคืนพระนคร

เมื่อทรงเห็นว่าพม่าเริ่มระส่ำระสายแล้ว สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ จึงทำ
กลอนบายลงพม่า กล่าวคือในเวลากลางคืนมีรับสั่งให้แบ่งกองทัพออกมายังจากสายตา
พม่า ครั้นรุ่งเช้าจึงให้กองทัพถือธงทิวเดินขบวนกลับเข้ามานេื่อง ๆ พม่าอยู่บนเขาสูงมอง
ลงมาเห็นเข้าใจว่าไทยมีกำลังหนุนมาเพิ่มเติมทุกวัน พม่าก็ยังครัวคราม หมดกำลังใจลงทุกที่
อีกอย่างหนึ่ง ในการรบคราวนี้ไทยใช้ปืนปากว้างยิงด้วยท่อนไม่เป็นกระสุนอย่างเมื่อครั้ง
พระเจ้ากรุงธนบุรียังข้าศึก ทำให้ฝ่ายพม่าเห็นว่าถ้าป้าไม่ยังไม่หมดครบได้ ฝ่ายไทยก็ไม่หมด
ลูกปืนครบแน่น³¹ ครั้นถึงวันที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2328 กรมพระราชวังบวรฯ ทรงเห็น
ว่าพม่าอุดอย่างและเสียชัยมากพอแล้ว จึงมีรับสั่งให้กองทัพไทยระดมกำลังเข้าโจมตีค่าย
พม่าพร้อมกันทุกค่ายในเวลาเดียวกัน กองทัพพม่าที่ 4 และ ที่ 5 แตกพ่ายไปยังกองหลัง
พระเจ้าปดุงทรงเห็นว่ากองทัพหน้าของพระองค์แตกพ่ายแล้วจะรบต่อไปคงไม่สำเร็จจึง
มีรับสั่งให้เลิกทัพกลับไปเมืองตะมะ พงศาวดารพม่ากล่าวว่า ในสังคมครั้งนี้พม่าเสีย
ไฟรพลด้วยสิ่นประมาณ 2,000 คน

จะเห็นว่าไทยชนะศึกทางด้านกาญจนบุรีครั้งนี้ด้วยสติปัญญา นับตั้งแต่การวางแผน
สะกัดพม่าให้ค้างอยู่บนเขาโดยยึดที่ราบเชิงเขาไว้เป็นชัยภูมิ การใช้กองโจรโดยตัก
แยกชิงเสบียงอาหารตลอดจนการใช้กลอนบายหลอกลงพม่า เป็นสังคมจิตวิทยาอีกด้วย

การรบทหารหนึ่ง กองทัพที่ 3 ของพม่าที่เข้ามาทางเชียงแสน มีเจ้าเมืองตองอู และป้อมยุ่งวน เป็นแม่ทัพ ได้ยกเข้ามาด้วยเรือ 2 ลำ ทางหนึ่งมีพล 5,000 คน ยกลงมาทางแข็งห์มลงมาตี สรวรค์โลก สุโขทัย พิชัย พิชณุโลก อีกทางหนึ่งมีป้อมยุ่งวน และทหาร 3,000 คนเป็น กองหน้า ตัวเจ้าเมืองตองอูเป็นกองหัวลงยกลงมาทางเชียงใหม่ เมืองเชียงใหม่นั้นถูกทิ้งให้เป็นเมืองร้างมาตั้งแต่สมัยธนบุรี พม่าจึงยกเหลลงมาถึงลำปาง พระยาภาวิละ เจ้าเมือง ลำปางต่อสู้อย่างสุดความสามารถพม่าจึงเข้าเมืองไม่ได้ ส่วนทางสรวรค์โลก สุโขทัย พิชัย นั้นมีกำลังน้อยพม่าได้หัวเมืองเหล่านี้แล้วก็เคลื่อนทัพลงมาบังปากพิง จังหวัดพิชณุโลก

ฝ่ายกองทัพที่ 9 ของพม่า ซึ่งมีจ่อของนรท.ปืนแม่ทัพคุมพล 5,000 คนเข้ามา ทางด้านแม่น้ำแม่ยะ ทัพพม่าเข้ายึดเมืองตากได้โดยง่ายแล้วมาตั้งอยู่ที่บ้านระแหงเมืองตาก

แม่ทัพไทยผู้มีหน้าที่รับศึกพม่าทางเหนือคือ กรมพระราชวังหลังฯ ได้จัดแบ่ง กำลังไปรักษาเมืองสำคัญ คือ เมืองชัยนาท และพิจิตร ส่วนกรมพระราชวังหลังตั้งทัพ รักษาเมืองนครสรวรค์อยู่เนื่องจากพระองค์ได้รับคำสั่งเพียงให้มาป้องกันทัพพม่ามิให้ล่วงล้ำ ลงไปถึงกรุงเทพฯ ในขณะที่ทัพไทยยังรับพม่าทางกาญจนบุรีอยู่ กรมพระราชวังหลังฯ จึง ตั้งมั่นที่นครสรวรค์ มิได้ยกไปรบพุ่งข้าศึกที่ปากพิง และบ้านระแหง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ได้ทรงทดลองกับกรมพระราชวังบวรฯ แล้ว ว่า ถ้ากองทัพพม่าทางด้านเจดีย์สามองค์กลับไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จะ เสต็จยกทัพหลวงไปช่วยทัพไทยรับพม่าทางเหนือ และให้สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ เสต็จลงไปช่วยไทยรับพม่าทางใต้ ดังนั้นเมื่อทัพไทยได้ชัยชนะในสังครามที่ทุ่งลาดหญ้า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงทรงนำทัพหลวงเคลื่อนจากพระนครไปสมทบกับ ทัพของกรมพระราชวังหลังที่นครสรวรค์ มีรับสั่งให้ทัพไทยเคลื่อนไปตั้งมั่นที่พิจิตร เมื่อได้ โอกาสเหมาะสม ก็ยกเข้าโจมตีค่ายพม่าที่ปากพิง รบกันตั้งแต่เช้าจนค่ำ กองทัพพม่าก็แตกพ่าย หมดทุกค่าย พม่าที่ตั้งค่ายที่ปากพิงนี้มีความประมาทดังค่ายล้าเฉยจากที่ชัยภูมิ เวลาแตกหนี จึงต้องข้ามแม่น้ำ ไทยໄล่ติดตามมาพื้นพม่าจนน้ำตายประมาณ 800 ศพลงอยเต็มแม่น้ำจนใช้ น้ำกินไม่ได้³² กองทัพไทยบางส่วนໄล่ติดตามพม่าที่แตกหนีไปจากปากพิง และเลยขึ้นไป ตีทัพพม่าที่ล้อมเมืองลำปางอยู่ด้วย ทัพของพระยาภาวิละที่รักษาเมืองลำปางอยู่ก็ช่วยตี กระหนาบออกมานอกๆ ในที่สุดทัพพม่าที่ลำปางก็แตกหนีกลับไปเชียงแสน พระบาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้าฯ ได้เสด็จเคลื่อนทัพกลับมาตั้งอยู่ที่นครสรวรค์ ส่วนกองทัพพม่าที่ตั้งอยู่ที่

บ้านระแหง เมื่อทราบข่าวว่าทัพพม่าที่ปากพิงแตกพ่าย ทั้งทัพหลวงของพระเจ้าปุตุกีศอย กลับไปแล้ว จึงถอยกลับไปบ้างทางด้านแม่น้ำแม่เมา โดยไม่คิดต่อสู้กับไทย

การบนทางใต้ กองทัพที่ 2 ของพม่าที่ยกเข้ามาทางทวายเข้าเดนไทยทางด้านบ้องตี้และมีหน้าที่ตีเมืองเพชรบุรี และราชบูรนันน์ ต้องเดินทัพข้ามเข้ากันดารกว่าทางด้านเหนือสามองค์ จึงเดินทัพได้ช้า กองหน้าของพระยาทวายมาตั้งค่ายอยู่ที่บาง เจ้าพระยาธรรมราษฎร์ และเจ้าพระยา ยมราชแม่ทัพไทยที่ตั้งอยู่ที่ราชบูรนังไม่ทราบว่าพม่ายกเข้ามาแล้ว จนกระทั่งเมื่อสมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ มีชัยชนะที่ลาดหญ้า และทรงจัดแบ่งกำลังทัพรบบางส่วนให้ยกมาช่วยทัพไทย กองทัพได้จึงได้ทราบว่ากองทัพหน้าของพม่า มาตั้งค่ายอยู่นาน ทัพไทยจึงรวมกันตีค่ายพม่า จนแตกพ่ายไป

ส่วนกองทัพที่ 1 ของพม่าที่ตั้งชุมชนมูลที่เมืองมะริด ได้แบ่งกำลัง 3,000 คน ยกเป็นกองทัพรีอามาตีqlang (เกะภูเก็ต) ตีได้เมืองตะกัวป่าตะกัวทุ่งแล้ว จึงยกเข้าล้อมqlang ไว้ บังเอิญเวลาณั้นเจ้าเมืองqlangเพิ่งถึงแก่นิจกรรม ยังไม่ได้ตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ คุณหญิงจันทร์ ภารยาพระยาqlang กับนางมุกน้องสาวร่วมกับกรรมการเมืองเกณฑ์ไพร่พลทัชัยและหญิง ตั้งค่ายขึ้นต่อสู้พม่าอย่างเข้มแข็ง พม่าล้อมเมืองอยู่เดือนเศษยังตีqlangไม่ได้ เกิดชนิดแผลนเสบปียงอาหารจึงต้องเลิกทัพกลับไปเอง เมื่อเสร็จศึกพม่าแล้วคุณหญิงจันทร์ ได้รับพระราชทานบำเหน็จรางวัล ทรงแต่งตั้งให้เป็นท้าวเทพศรี และนางมุกได้เป็นหัวครีสุนทร

ทัพกบของพม่ายกเข้าตีเมือง กระบุรี ระโนง และข้ามไปตีชุมพร เมื่อได้เมืองแล้วก็กลงมาตีเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) จัดกองทัพพลจำนวน 1,000 คนมาตั้งขัตติยาทัพที่ท่าข้ามแม่น้ำตาปี นายทัพพม่าจึงทำอุบายน้ำตัวคนไทย ที่ซับได้มาบังคับร้องบอกชวนครศรีธรรมราชว่า บางกอกฯ เสียแก่พม่าแล้ว ถ้าขึ้นต่อสู้จะฆ่าเสียให้สิ้นทั้งเมือง ถึงการก็ไม่เหลือไว้ พากกองทัพเมืองครา เอาเนื้อความที่พม่าไปแจ้งแก่เจ้าพระยานครฯ เจ้าพระยานครฯ เห็นสมจริงตามคำลวงเพราะได้บอกข่าวศึกพม่าขึ้นไปกรุงเทพฯ เป็นเวลานานแล้ว ก็ไม่เห็นทัพจากกรุงเทพฯ ส่งลงไปช่วยจังหวัดชวา เมืองหนึ่งข้ามเข้าบริหัดไปช่อนอยุ่นออกอ่าวgeoฉวาง พม่าจึงได้เมืองนครศรีธรรมราชโดยง่าย เก็บรับເອาทรพย์สมบัติ และจับผู้คนที่หนีไม่ทันไปเป็นชลยเป็นอันมาก หลังทั้งเสียก็มากแต่ทรพย์สมบัติที่พม่าได้ไปจากเมืองครา คราวนั้นปรากฏว่าในพงศาวดารพม่าว่า เรือที่บรรทุกไปแตกกล่มในทะเลหังหมด ไม่ได้ไปถึงพม่า

เมื่อได้เมืองครครีธรรมราชแล้ว พม่าก็เตรียมตีเมืองพักลุงและส่งชาต่อไป

สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ เมื่อเสร็จศึกจากกาญจนบุรีแล้วก็เสด็จยกทัพจำนวน 20,000 คน ลงไปช่วยหัวเมืองภาคใต้ต่อสู้พม่า ทรงจัดแบ่งกำลังเป็นทัพบกและทัพเรือ เดินทางไปถึงชุมพร และให้ทัพบกยกต่อลงไปถึงไชยา เวลานั้นเพม่ากำลังจะเข้าตีพักลุง เจ้าเมืองและการเมืองพักลุงทราบว่านครครีธรรมราชเสียแก่พม่าแล้วก็ไม่คิดสู้ พากันหลบหนีเอาตัวรอด แต่มีพระภิกขุองค์หนึ่งชื่อพระมหาช่วย ซึ่งชาวเมืองนับถือว่า เป็นผู้มีวิชาอาคมได้ซักขวัญชาวเมืองที่เหลืออยู่ให้ร่วมกันป้องกันพักลุงไว้ พระมหาช่วยได้ทำตะกรุดและผ้าประเจิดออกแจกจ่ายเป็นอันมาก เมื่อร่วบรวมกำลังพลได้ 1,000 คนเศษ และหาอาวุธได้เพียงพอแล้ว พระมหาช่วยก็ขึ้นคานหามนำกำลังพลไปดักสกัดทัพพม่า อยู่ในทางที่พม่าจะยกมาจากนครครีธรรมราช แต่พม่ายังไม่ทันจะได้ยกมาทางนั้นก็ได้ทราบข่าว ว่ากองทัพจากกรุงเทพฯ ยกไปตั้งอยู่ที่ไชยา พม่ายังไม่ทันตั้งค่ายไทยก็ยกเข้าล้อมพม่าไว้ พม่าต้องชุดสนามเพลาะบังตัว สู้รบกันอยู่จนค่าเผอิญค่าร้อนนั้นฝนตกใหญ่จนยิงปืนต่อสู้กันไม่ได้ทั้งสองฝ่าย พม่าจึงได้โอกาสตีฝ่าวงล้อมไปได้ และหนีไปทางกระบี่ กองทัพไทยໄลติดตามไปในเวลากลางคืนนั้น ฆ่าพื้นพม่าล้มตายลงมากมาย เป็นอันว่าศึกพม่าที่เข้ามาตีกรุงเทพฯ ทั้ง 5 ทางก็ต้องพ่ายแพ้ไปสิ้น เมื่อเสร็จสงครามแล้ว กรมพระราชวังบวรฯ ได้ประทับอยู่ที่นครครีธรรมราชชั่วคราวเพื่อทรงจัดการเรื่องการปักครองกรรมการเมืองต่างๆ ที่ได้ทิ้งเมืองหนีพม่าไปนี้ ก็โปรดให้กลับมารักษาตำแหน่งเดิม หาได้ทรงอาโศยอย่างใดไม่ พระมหาช่วยที่เมืองพักลุงก็ได้ลาสิกขบกอกรับราชการได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาทุกขราชนครรุํ ตำแหน่งกรรมการเมืองพักลุง

เมื่อทรงจัดการปักครองหัวเมืองทางใต้ของไทยแล้ว กรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีพระราชดำริว่าควรจะปราบปรามหัวเมืองมลายู อันได้แก่เมืองปัตตานี และไทรบุรีเสียในครั้งนี้ด้วยเลย เพราะกำลังไฟร์พลก็มีอยู่แล้ว ปัตตานีและไทรบุรีเคยเป็นประเทศราชของไทยมาแต่สมัยอยุธยา และได้ตั้งตัวเป็นอิสระขึ้นเมื่อไทยเสียกรุงแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 โปรดฯ ให้กองทัพหน้าของไทยยกไปล้อมปัตตานี ส่วนกรมพระราชวังบวรฯ เองเสด็จยกทัพหลวงไปตั้งอยู่ที่สงขลาเป็นกองหนุน ทัพไทยตีเมืองปัตตานีได้และได้ปืนใหญ่อันเป็นเครื่องชี้เริกว่าพระยาตานี ได้กวาดต้อนชาวปัตตานีและรับทรัพย์สมบัติมาได้เป็นอันมาก เมื่อพระยาไทรบุรีได้ทราบข่าวว่าปัตตานีพ่ายแพ้ก็รีบส่งตันไม้เงินทองมาถวาย

กรมพระราชวังบวรฯ ขออภิเบนเมืองขึ้นของไทย พระยาตรังกานุ และพระยาลันตัน ซึ่งแต่เดิมไม่เคยขึ้นกับไทยมีความกลัวว่าไทยจะยกทัพไปรุกรานจึงแต่งหูตให้เชิญต้นไม้เงิน ทองขึ้นถวายกรมพระราชวังบวรฯ ยอมอยู่ใต้อำนาจไทยเช่นกัน

ลงกรณ์กับพม่าครั้งที่ 2

ลงกรณ์ท่าดินแดง พ.ศ. 2329 ,

มูลเหตุของสังคրามครั้งนี้สืบเนื่องมาจากการที่พม่าต้องพ่ายแพ้ไทยในสังคราม 9 ทัพ พระเจ้าปดุงได้รับความอับยศเป็นอันมาก เพราะยังไม่เคยทำสังคرامแพ้ใครเช่นนี้มาก่อน ทรงเกรงว่าบรรดาหัวเมืองขึ้นทั้งหลายของพม่าจะสิ้นย่างพา กันแข็งขึ้นได้ จึงยกทัพมาตีไทยอีกครั้งหนึ่งในปีพ.ศ. 2329 นั้นเอง

ในสังครามครั้งนี้ พระเจ้าปดุงพยายามแก้ไขข้อผิดพลาดในสังครามครั้งที่ 1 ทรงวางเนินยกทัพใหญ่ ระดมเข้ามาทางด้านเจดีย์สามองค์ เต่าทางเดียวซึ่งเป็นทางที่สะดวก และใกล้กรุงเทพฯมากที่สุด ส่วนเรื่องเสบียงอาหารก็จัดวางหลักแหล่งสะสมเสบียงอาหาร ไว้ทุกระยะทางที่จะเดินทัพเข้ามาในเขตไทย ได้วางแผนจะยกมาเป็นทัพบกและทัพเรือ จึงทรงให้กำลังส่วนหนึ่งมาจัดการต่อเรือนที่ปลายลำน้ำไทรโยค

พระเจ้าปดุงเสด็จมาบัญชาการระดมพลที่เมืองเมะตะมะ เพราเรือพม่าที่ถอยกลับจากไทยแต่ครั้งสังคราม 9 ทัพ ส่วนใหญ่ยังคงพากอยู่ที่เมะตะมะและทวาย ครั้น ถึงปลายฤดูฝน ก็โปรดฯ ให้ราชบุตรองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชามุ่งมั่น กำลังทหารจำนวน 50,000 คน ยกล่วงหน้าเข้ามาทางด้านเจดีย์สามองค์ ให้เข้ามาตั้งค่าย ทำการ และวางแผนเสบียงอาหารไว้สำหรับกองทัพใหญ่ที่จะยกตามเข้ามา พระมหาอุปราชามุ่งมั่น ให้แม่ทัพชื่อ เมียนหวุ่น และ เมียนเมหุ่น คุมกำลัง 30,000 คน ไปตั้งค่ายที่ท่าดินแดงแห่งหนึ่งและสามสนแห่งหนึ่ง ส่วนพระมหาอุปราชามุ่งมั่น 20,000 คน ตั้งค่ายอยู่ริมแม่น้ำขี้ตวี ใกล้กับด่านเจดีย์สามองค์ จากค่ายใหญ่ที่ท่าดินแดงและสามสน มีค่ายเล็กอยู่เป็นระยะชัก ปักก้างกัน มีการขุด深นามเพลอะ ปักขวางหนาแน่นแล้วปูถูกยั่งชาวสะสมเสบียงอาหาร ไว้ทุกระยะ ทำสะพานข้ามทุกแห่งที่มีห้วยธาร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เมื่อเสด็จมาวิ่งศึกพม่าในครั้งนี้ ได้ทรงบรรยายถึงค่ายพม่าในพระราชพิพนธ์ “นิราศท่าดินแดง” ไว้ดังนี้

อ้ายพม่าตั้งอยู่ท่าดินแดง	ตกแต่งค่ายรายไว้สักวันที่
ทั้งเสบียงอาหารสารพัดมี	ตั้งสร้างสรรค์นานีทุกประการ
มีทั้งฟ้อคำมาขาย	ร้านรายกระท่อมพลทุกสถาน
ต้านหลังทำทางวางสะพาน	ตามจะหานหัวยชารทุกตำบล
ร้อยเส้นเมืองหว่างค่าย	ถ่ายเสบียงอาหารทุกแห่งหน
แล้วแต่กองร้อยอยู่ค่ายคน	จนตำบลสามสบครบครัน
อันค่ายประดูหอรับ	ตอบแต่งสารพัดเป็นที่มั่น
ชาวกหนามเขื่อนดูป้องกัน	เป็นชั้นชั้นอันดับมากมาย ³³

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดฯ ให้จัดทัพไทยไปรับศึกพม่าคราวนี้โดยแบ่งเป็น 2 ทัพ ทัพหนึ่งโปรดฯ ให้สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ คุมพลจำนวน 30,000 คน ยกล่วงหน้าไปตั้งค่ายที่ไทรโยค อีกทัพหนึ่งเป็นทัพหลวง มีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เป็นจอมทัพ คุมพลจำนวน 30,000 คน ตามไปเมื่อไปทันทัพหน้าที่ไทรโยค ก็ทรงกำหนดให้ทัพหน้าไปรับพม่าที่สามสบ ส่วนทัพหลวงจะเข้าตีพม่าที่ท่าดินแดง ครั้นได้เวลาเดียวกันทัพไทยทั้งสองทัพเข้าโจมตีทัพพม่าพร้อมกัน รบทิดพันแพม่าอยู่ถึง 3 วัน ทัพไทยก็เข้าค่ายพม่าได้ พม่าแตกหนีไปหมดทุกค่าย กองทัพไทยไล่ติดตามไปจนถึงค่ายพระมหาอุปราชาที่ล้านนา กชัตติร์ย กองทัพพระมหาอุปราชาถอยหนีไทยขับไล่ช้าง ม้า คนอาวุธ และเสบียงอาหารเป็นจำนวนมาก องค์พระมหาอุปราชาเองหนีรอดไปได้อย่างหวุดหวิด³⁴ การสังคมรั้งนี้ นับแต่ทัพไทยออกจากรุงเทพฯ กินเวลาไม่นานเดือนก็เสร็จสังคม จากนั้นมาพม่าก็สิ้นความพยายามที่จะตีกรุงเทพฯ อีก

สังคมรั้งที่ 3

พม่าตีล้านนาและป้าชาง พ.ศ. 2330³⁵

เมื่อกิติศักดิ์เลื่องลือแพร่หลายไปว่า ไทยมีชัยชนะพระเจ้าปคุณ พากหัวเมืองไทยใหญ่ทางเหนือ เช่นเมืองเชียงตุง เชียงรัง ก็พากันกระด้างกระเดื่องขึ้น พระเจ้าปคุณจึงให้ยกกองทัพจำนวน 45,000 คนมาป่วนปramaหัวเมืองเหล่านี้ โดยมีหุ่นยิมหาชัยสรวงเป็นแม่ทัพ เมื่อเดินทัพมาถึงเมืองนายได้แบ่งกองทัพใหญ่ออกเป็นหลายกองด้วยกัน ให้แยก

ย้ายไปปราบหัวเมืองใหญ่ต่าง ๆ กองที่เข้ามาปราบแคว้นล้านนา มีจ้องนรatha เป็นแม่ทัพ มีกำลังพลประมาณ 5000 คน จ้องนรatha ได้กำลังจากเมืองเชียงแสนภายใต้การนำของ ป้อมยุ่งวนเข้าสมบทด้วย ทัพพม่าเข้าตีเมืองฝางได้เมื่อไได้ฝางแล้ว ป้อมยุ่งวนก็กลับไป เชียงแสน ส่วนจ้องนรatha คืออยู่ที่ฝาง รอทัพใหญ่ของพม่ามาสมบทเพื่อเข้าตีหัวเมือง ล้านนาต่อไป ต่อมามาเจ้าเมืองล้านนาได้แก่ เจ้าเมืองแพร์ และเชียรายได้รวมกำลังไปตีเมือง เชียงแสนจับตัวป้อมยุ่งวนลงมาภายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ที่กรุงเทพฯ โปรดฯ ให้สอบสวนป้อมยุ่งวน ซึ่งให้การว่าพม่าจะมาตีลำปางในฤดูแล้ง แล้วจะกลับมาตั้งมั่นที่ เชียงใหม่อีก คำให้การของป้อมยุ่งวนได้รับรวมชื่นเรียกว่า คำให้การชาวอังวง หรือคำให้ การมายิ่วุ่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงมีพระราชดำริว่า แผนการของพม่าที่ จะเข้ามาเมืองล้านนาหนีหัวเมืองล้านนาอีกนั้นเป็นภัยต่ออาณาจักรไทยอย่างยิ่ง เพราะพม่า จะใช้หัวเมืองล้านนาเป็นฐานทัพในการรวมไพร์พลลงมาตีไทยได้เหมือนดังในสมัยอยุธยา จึงโปรดฯ ให้พระยาภาวิละเจ้าเมืองลำปาง แบ่งคนจากลำปางไปตั้งมั่นที่เชียงใหม่ ซึ่งเป็น เมืองร้างอยู่ในเวลานั้น พระยาภาวิละเห็นว่ากำลังที่แบ่งไปนั้นไม่พอรักษาเชียงใหม่ จึงไป ตั้งอยู่ที่ป้าชางได้เชียงใหม่ลงมา ส่วนที่ลำปางมอบหมายให้นองชายชื่อคำโสมเป็นผู้ดูแล

ครั้นถึงฤดูแล้ง ทัพใหญ่ของพม่าก็กลุ่มจากเชียงตุงตีได้เชียงแสน เชียราย มาสมบทกับทัพจ้องนรatha ที่ฝาง แล้วยกลงมาตีลำปาง และป้าชางพร้อมกัน พม่าพยายาม เข้าปล้นเมืองหล่ายครั้งแต่ไม่สำเร็จ จึงตั้งค่ายไว้ทั้งสองแห่ง

ขณะนั้นทางกรุงเทพฯ กำลังเตรียมทัพจะไปตีพม่าที่ยกเข้ามายังเมืองทวย เพื่อจะเข้ามาช่วยพม่าทางเหนือที่ป้าชางและลำปาง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงเกรงว่าศึกทางเหนืออีกขั้น จึงโปรดฯ ให้สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกทัพไปช่วยพระยาภาวิลักษณ์ ทัพจากกรุงเทพฯ ไปถึงก็เข้าโอบล้อมพม่าที่ล้อมลำปางและป้าชาง อยู่ แล้วให้สัญญาณกับกองทหารในเมืองลำปางให้ระดมตีพม่ามาจากในเมืองพร้อมกัน ในที่สุดพม่าก็แตกพ่ายโดยป้อมยุ่งวน ทัพไทยจึงยกไปช่วยป้าชาง พระยาภาวิลักษณ์ระดม กำลังทหารตีมาจากในเมืองชุมนุมที่ทัพไทยโอบอยู่ด้านนอก กองทัพพม่าที่ล้อมป้าชางก็แตก กลับไปเข่นกัน เมื่อเสร็จสงครามครั้งนี้ กรมพระราชวังบวรฯ โปรดฯ ให้อัญเชิญพระ พุทธสิหิงค์จากเชียงใหม่ลงมาประดิษฐานที่กรุงเทพฯ ที่พระที่นั่งพุธไธสารค์ซึ่งทรง สร้างถาวรเป็นพุทธบูชา

สังกัดกับพม่าครั้งที่ 4

ไทยตีเมืองทวาย พ.ศ. 2330

มูลเหตุของสังคามครั้งนี้ ก็คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงมีพระราชนิริยาไว้ในตอนนั้นมีได้เป็นรองพม่าในด้านกำลังความสามารถอีกต่อไป จึงมีพระประஸค์จะยกกองทัพไปตีพม่าบ้างเป็นการตอบแทน ที่พม่าได้ก่อความล้ำนากระแหนสชาหัสแก่คนไทยมาหลายครั้ง ความรู้สึกของคนไทยในสมัยนั้นมีต่อพม่าเป็นอย่างไร จะเห็นได้จากกลอนเพลงพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระราชวังบวรฯ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ไว้มื่อจะไปตีพม่าในคราวนี้

มันทำเมืองเราก่อนเท่าได
จะกดแทนมันให้หมดสิ้น

อันกรุงรัตนอังวะครั้งนี้หรือ
จะพันเงื่อมมีอย่าสังสัย
พม่าจะมาเป็นข้าวไทย
จะได้ใช้สร้างกรุงอยุธยา

ถ้าเสร็จการอังวะลงตราบได
จะพาใจเป็นสุขเกษมสันต์
อ้ายชาติพม่ามั่นอาธรรม
เที่ยวล้างขอบขัณฑ์ทุกพารา
แต่ก่อนก็มีให้มีความสุข
รบรุกฆ่าพันเสียหนักหนา
จนบ้านร้างเมือง-เชทุกวัดวา
ยับเยินเป็นป่าทุกตำบล
มันไม่คิดนานปักรมให้ลำบาก
ต้องผลัดพراكจากกันทุกแห่งหน
มันเหล่าอสัตย์ทรชน
ครั้งนี้จะเป็นเป็นธุลี³⁶

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงคิดแก้แค้นพม่าโดยเลือกไปตีเมืองทวาย ก็ตัวมหेतุผลทางยุทธศาสตร์ และ เศรษฐศาสตร์ เมืองทวาย (ซึ่งพม่าเรียกว่า ตะแวง และ เชียงเป็นภาษาอังกฤษว่า Tavoy) นั้นตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำสุมกรินเดี้ยวนั้นในเส้นทางระดับเดียวกับเมืองกาญจนบุรีของไทย (อยู่บนฝั่งแม่น้ำทวายห่างจากปากแม่น้ำ 48 กม.) ไทยเคยได้เมืองนี้ไว้ตั้งแต่สมัยสุโขทัย ครั้นถึงสมัยอยุธยา ก่อนที่ไทยจะมีเหตุต้องทำสงครามกับพม่า มณฑลเชียงเมืองนี้กลับไปได้ แต่พระมหาภัชติรัตน์ไทยก็ทรงพยายามไปตีอาภากลับคืนมาทุกครั้ง เพราะเมืองทวายมีความสำคัญในด้านเศรษฐกิจ ไทยใช้เป็นเมืองท่าออกทะเลด้านมหาสมุทรอินเดีย ต่อมามีเมืองไทยต้องทำสงครามยืดเยื้อกับพม่าเมืองทวายเพิ่มความสำคัญในด้านยุทธศาสตร์ขึ้นอีกประการหนึ่ง เพราะเป็นเมืองหน้าด่านระหว่างไทยกับพม่า ถ้าตกอยู่ใต้อำนาจพม่า พม่าจะใช้เป็นฐานทัพในการรวมกำลังยกมาตีไทย เหตุนี้เองในสมัยสมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระนราชนมหาราช จึงโปรดฯ ให้ทัพไทยไปตีเมืองทวายและตบานาครีกกลับคืนมาเป็นของไทย เมื่อไทยเสียครุฑ์ที่สองแก่พม่า เมืองทวายและตบานาครีกที่ต่อไปเป็นของพม่าโดยปริยายจนใน พ.ศ. 2330 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงทรงเห็นเป็นโอกาสที่จะช่วงชิงเอาราชธานีกลับคืนมา

เหตุผลอีกประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงเลือกไปตีทวาย ก็เพราะเมืองทวายเป็นเมืองมณฑล ชาวมณฑลเองมีได้ต้องการจะอยู่ใต้อำนาจพม่ามาแต่ไหนๆ และมีมณฑลเป็นจำนวนมากที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองไทย ถ้าไทยยกไปตีเมืองทวาย ยังมีความหวังว่าพวกลมณฑลจะร่วมกันแข่งขันต่อพม่า และช่วยไทยตีพม่าอีกแรงหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เมืองทวายก็อยู่ทางใต้ พม่าจะยกทัพมารักษาเมืองไม่สะดวก ไทยไม่ต้องใช้กำลังมากนักก็พอจะตีเมืองได้ และถ้าได้เมืองทวายก็คงได้ตบานาครี และเมืองมะริดที่อยู่ต่อลงมาข้างใต้ทั้งสองเมืองด้วย จะได้อาไวเป็นฐานทัพไทยในการตีพม่าคราวต่อไป ประการสุดท้ายถึงแม่ไทยจะตีทวายไม่ได้ในครั้งนี้ ก็จะได้มีโอกาสสุ่มสำรวจภูมิประเทศของพม่าไว้คิดทำการรอบในครั้งต่อไป

เดิมที่เดียวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ มีรับสั่งให้เตรียมกำลังทหารเพื่อจะไปตีทวายเป็นจำนวน 80,000 คน แต่เมื่อพม่ายกทัพมาตีลำปาง และป้าชาง จึงโปรดฯ ให้สมเด็จกรมพระราชาธิบดีบวรฯ แบ่งกำลังพลจำนวน 60,000 คนไปรบพม่าทางเหนือ ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ คุมกำลังที่เหลืออีกเพียง 20,000 คน เสด็จ

โดยทางเรือจากกรุงเทพฯ ไปยังทางสำนักทรัพย์ เพื่อไปตีทรายโดยมีเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระราชโอรส โดยเสด็จเป็นยกพระบัตรไปในทันที

ทัพจากกรุงเทพฯ ไปขึ้นบกที่เมืองท่าตะหัว ทางบกที่กองทัพไทยจะไปตีทรายได้มีอยู่ 2 ทางคือ ทางใต้ไปทางด้านบ้องตี้ เดินทัพข้ามเขาตะนาวศรี แล้วต้องเดินผ่านเมืองตะนาวศรีไปก่อน จึงถึงเมืองทวย ส่วนทางเหนือเรียกว่า ทางซ่องเขาสูง ทรงเลือกเดินทัพไปทางซ่องเขาสูงนี้ เพราะเป็นทางใกล้ที่สุดที่จะเข้าตีทราย เมื่อข้ามทิวเขาตะนาวศรีแล้ว ก็ตรงเข้าเมืองทวยได้เลยที่เดียว การที่ทรงตัดสินพระทัยมาทางนี้นับได้ว่าเป็นข้อผิดพลาดประการแรก เพราะทางซ่องเขาสูงเป็นทางก้นดารามาก สำหรับผลเดินเท้าไม่มีปัญหามากนัก แต่สำหรับสัตว์และการลำเลียงเสบียงอาหาร อาวุธและยานพาหนะข้ามเข้าชัน เช่นนี้ ต้องได้รับความลำบากนานประการ ในพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่า ข้างต้องเอางเชิดตันไม่เห็นยิ่งตัวดึงขึ้นไป ข้างบางตัวเดินพลาดพลัดตกเหวตายทั้งข้างทั้งค่ายและต้องปลดสัปคับเอาสีของลงจากหลังข้างให้คนแบกขึ้นเข้าข้ามไป แม่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เอง ก็ต้องเสด็จลงพระดำเนินด้วยพระบาท อาศัยผู้กราวยตามตันไม้ เห็นยวพระองค์ขึ้นไปตั้งแต่เข้าจนเที่ยงจนถึงยามค่ำคืนก็ยังอุดเขา ขالงก์ต้องลงเช่นนั้นอีก ถึงกับออกพระโอษฐ์ว่า “ไม่รู้ว่าการเดินทางยากถึงอย่างนี้ พาลูกหลานมาได้รับความลำบากหนักหนา”³⁷

พม่าเมื่อทราบข่าวศึก ก็จัดทัพมารับไทย 3 แห่ง คือ ที่ด่านวังปอ (อยู่ตรงทางที่จะลงไปจากเขา) ที่เมืองกลิมอง (Kalemaung) (ในหนองสีอ ไทรบรรพนา ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเรียกเมืองนี้เป็น กลิอ่อง) ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองทวยไปทางเหนือประมาณ 70 กิโลเมตร และอีกทัพหนึ่งตั้งมั่นอยู่ที่ห้องทุ่งระหว่างทางจากเมืองกลิมองไปเมืองทวย ส่วนตัวแม่ทัพใหญ่ของพม่าตั้งมั่นอยู่ที่เมืองทวย

ทัพไทยเมื่อลังปีจากเข้า ก็ได้เข้ารบกับพม่าที่ด่านวังปอ ตีด่านวังปอแตก และยกติดตามพม่าไป เข้าล้อมเมืองกลิมองไว้ ไทยสามารถตีเมืองกลิมองได้ จึงยกทัพไปรบตีค่ายพม่าที่ห้องทุ่งต่อไปจนได้ค่ายพม่าทั้งหมดแล้ว จึงยกทัพไปล้อมเมืองทวยไว้ ชาวเมืองมณฑลได้ช่วยพม่ารบแต่ก็ยังไม่มาเข้าฝ่ายไทยแต่อย่างใด ขณะที่ทัพไทยยังล้อมเมืองทวยอยู่นั้นเกิดขาดแคลนเสบียงอาหารในกองทัพ เพราะการลำเลียงอาหารมาลำบาก ส่งมาไม่ทันใช้ จึงเกิดปัญหาว่าครรภ์อยกองทัพกลับหรือรีบหักตีเอาเมืองทวยให้ได้โดยเร็ว พอกแม่ทัพนายกองทูลอาสาจะตีเมืองทวยให้ได้โดยเร็ว แต่มาถึงตอนนี้สมเด็จพระพุทธ-

ยอดฟ้าฯ ทรงเห็นแล้วว่า จึงตีเมืองทวายได้ก็คงรักษาไว้ลำบาก และถ้าตีไม่ได้ เสียที่แก่ พม่าจะถอยทัพกลับมาก็ลำบาก ดังนั้นพอพักการรบได้ 15 วัน จึงโปรดฯ ให้เลิกทัพกลับ พระนคร

สังคրามครั้งที่ 5

การรบที่เมืองทวาย พ.ศ. 2336

ใน พ.ศ. 2336 นี้ พระเจ้าปادุงได้มีรับสั่งให้เจ้าเมืองมะเข้ามาเจรจา กับเจ้าเมืองกาญจนบุรี หาทางทำไว้ตระกับไทย เมื่อเจ้าเมืองกาญจนบุรี นำความกราบทูลพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงมีพระราชดำริว่า ในตอนนี้ไทยไม่ไว้ใจพม่าเสียแล้ว เพราะใน พ.ศ. 2327 พม่าก็ส่งทูตมาทำไว้ตระกับไทยครั้งหนึ่ง ในเวลาันนี้ความจริงไทยยังเดิน พม่าอยู่มาก แต่เพื่อจะไม่ให้เสียราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงโปรดฯ ให้ข้าหลวงออกไปเจรจา กับผู้แทนของพม่า แต่ในที่สุดมิได้ตกลงทำทางไว้ตระ พอในปี พ.ศ. 2328 พม่าก็ยกทัพใหญ่เข้ามาตีไทย ไทยจึงจับได้ว่าที่พม่ามาขอเป็นไว้ตระนั้นเป็นการล่อหลวง จะให้ไทยตายใจ มาใน พ.ศ. 2336 นี้จึงโปรดฯ ให้มีตราสั่งไปยังเจ้าเมืองกาญจนบุรี ให้ขับไล่ทูตพม่าออกไปและในปีนี้เองไทยก็มีแผนการณ์ จะยกทัพเข้าไปตีดินแดนพม่าอีกครั้ง³⁸

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ตัดสินพระทัยจะยกทัพไปตีพม่า เป็น การแก้แค้นอีกนั้น เพราะทรงเห็นเป็นโอกาสเหมาะสมเนื่องจากไทยได้หัวเมืองมอย อันได้แก่ ทวาย มารีด ตะนาวศรี มาไว้ในอำนาจตั้งแต่ปี พ.ศ. 2334 ต้นเหตุที่เมืองทั้งสามจะมา ข้อขืนต่อไทยก็ เพราะ มังจันเจ้าเมืองทวายโกรธแก้นพระเจ้าปادุงกษัตริย์พม่าที่มิได้ตั้งตน เป็นอุปราชที่เมืองมะตะมะแทนเจ้าเมืองคนเดิมที่ตายลง ซ้ายังแต่งตั้งเจ้าเมืองทวายคน ใหม่มาแทนตนด้วย มังจันเจ้าเมืองทวายคนใหม่เสีย แล้วซักชวนเจ้าเมืองมารีด และตะนาวศรี ให้ร่วมกันแข็งเมืองต่อพม่าด้วย แต่หัวเมืองมอยทั้งสามยังไม่มีกำลังไฟรพล มากพอ มังจันเจ้าเมืองทวาย จึงคิดยอมอ่อนน้อมต่อไทย เพื่อขอเป็นที่พึ่งป้องกันภัยจากพม่า โดยขอ พระราชทานกองทัพไทยไปช่วยรักษาเมืองทวาย เมื่อเหตุการณ์เป็นเช่นนี้ก็ทรงกับพระราชดำริ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ที่ต้องการจะได้มีองท่าทั้ง 3 นี้อยู่แล้ว จึงโปรดฯ ให้ตอบรับเมืองทั้ง 3 เป็นเมืองขึ้น และให้กำลังทหารจำนวน 5,000 คน มีพระยาณราช เป็นแม่ทัพยกไปช่วยรักษาเมืองทวาย

เมื่อส่งกำลัง 5,000 คนล่วงหน้าไปแล้วสันนิษฐานว่า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงมีราชบัพย์ที่จะตีหัวเมืองทางตอนเหนือของพม่าขึ้นไปอีกด้วยใช้หัวเมืองมอยุทั้งสามเป็นฐานทัพ แต่ยังไม่แน่พระทัยในสถานการณ์ของทวาย มะริด และตะนาวศรี จึงทรงเสด็จจากกองทัพหลวงโดยกระบวนเรือพร้อมด้วยกรมพระราชวังบวรฯ ไปรอท่าอยู่ที่กากูญจนบุรี

เมื่อพระยาธรรมราชไปถึงทวายนั้น เห็นว่ามังจันจาเปลี่ยนท่าทีไปโดยไม่ยอมออกมารับพระยาธรรมราชาตามธรรมเนียม ทำให้พระยาธรรมราชไม่แน่ใจในความจริงภักดีของฝ่ายมอยุ จึงแบ่งกำลังส่วนหนึ่งอยู่นอกเมือง ส่วนอีกส่วนหนึ่งเข้าไปอยู่ในเมืองทวาย สาเหตุที่มังจันจามิ่งพลใจฝ่ายไทยนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า อาจเป็นพระแต่เดิมมังจันจายต้องการขึ้นกับฝ่ายไทยในฐานะเจ้าประเทศราช ซึ่งตามประเพณีการปักครองเมืองประเทศราชของไทยมาแต่เดิมแล้ว จะปล่อยให้เจ้าเมืองเดิมได้ปักครองตนเอง โดยมีข้อผูกมัดเพียงเจ้าเมืองประเทศราชจะต้องส่งต้นไม้เงินทองเป็นบรรณาการตามกำหนด และต้องเกณฑ์ทัพไปช่วยไทยเมื่อมีคำสั่งมา แต่มังจันจายคาดผิดพระไทรากลับขัดการปักครองทวาย มะริด และตะนาวศรี ดังเช่นเมืองท้าวพระยามหานครแต่งตั้งให้มังจันจามีเพียงเจ้าเมืองธรรมดา มิได้ยกขึ้นเป็นเจ้า³⁹ เจตนาของไทยต้องการปักครองเมืองมอยุทั้งสาม ดังเช่นเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรไทย แต่เมื่อยังนั้น ถึงแม้จะไม่ต้องการอยู่ใต้อำนาจพม่า ก็หาได้ต้องการให้ไทยเป็นนายโดยตรงไม่

เมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงทราบท่าทีของทวายตามใบบอกของพระยาธรรมราช จึงโปรดฯ ให้สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จไปยังทวายเพื่อสำรวจดูสถานการณ์อีกทีหนึ่ง สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ ได้พิจารณาดูซ้ายภูมิและความเป็นไปในเมืองทวายแล้ว ก็ทรงมีพระราชดำริว่า ถ้าไทยจะรักษาเมืองทวายไว้จะเสียเปรียบแก่พม่า คงรักษาเมืองไว้ได้ไม่ตลอด เพราะทางไปมาระหว่างไทยกับทวายเป็นทางกันดารมากประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งท่าทีของพระยาทวายและมอยุทั้งปวงไม่น่าไว้ใจ กรมพระราชวังบวรฯ จึงขอพระราชทานทำลายเมืองเสีย แล้วกวาดต้อนผู้คนเข้ามาในเขตไทยให้หมด เพื่อไม่ให้เป็นกำลังแก่พม่าอีก แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไม่ทรงเห็นด้วย มีพระราชประสงค์จะรักษาเมืองทวายไว้เป็นกำลังที่จะตีพม่าต่อไป มีรับสั่งให้ส่งตัวพระยาทวายและครอบครัวมาไว้เสียในเมืองไทย และโปรดฯ ให้เลิกทัพจากกากูญจนบุรีมากรุงเทพฯ เพื่อเตรียมทัพใหญ่ไปตีพม่าต่อไป

ทางฝ่ายพม่า เมื่อทราบข่าวเรื่องเมืองทวย พระเจ้าปุ่งโปรดฯ ให้พระมหาอุปราชานำทัพพม่าเพื่อมาตีอาเมืองทั้งสามกับลับคืน ทัพหน้าพม่ามารวมพลอยู่ที่เมืองตะมะส่วนทัพใหญ่อยู่ที่ย่างกุ้ง ทางฝ่ายไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ คุมทัพเรือไปจากชุมพร ส่วนพระองค์เองจะคุมทัพยกไปทางด้านเจดีย์สามองค์ มีพระประสังค์จะตีหัวเมืองมอยุ่ให้ได้ทั้งหมด

ผลสันคัญฝันพม่าก็เข้าโฉมตีทวย ขณะนั้นทัพไทยยังดินทางไปไม่ถึง ท่าทีของมอยุ่ที่มีต่อไทยก็ปราກ្សให้เห็นชัดแจ้งตอนนี้ นอกจากชาวมอยุ่จะไม่เต็มใจช่วยกองทหารไทยที่เมืองทวยรบแล้ว ยังเป็นไส้ศึกให้กับพม่านัดหมายให้กับพม่าเข้าโฉมตีทวย และพากมอยุ่ในเมืองจะเป็นกบฏต่อไทยขึ้นพร้อมกัน เมื่อพม่าเข้าโฉมตีตามสัญญาณ ชาวเมืองทวยก็เข้าม่าพื้นทหารไทย และอาบีนใหญ่นำกำแพงเมืองหันไปยิงทางค่ายทหารไทยที่ตั้งรักษาอยู่นอกเมืองอีกด้วย กองทัพไทยเห็นเหลือกำลังจะด้านหากันก็แตกหนีมากทางตะวันออกจนมาพบกับกองทัพหลวงของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทัพหลวงของไทยเข้าสักกัดทัพพม่าที่ยกติดตามมาได้รบกันอย่างดุเดือด เสียงไบร์พลไปข้างละมาย พม่าอ่อนแรงลงก็ไม่คิดสู้รบต่อไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เห็นว่าไทยจะตีอาเมืองทวยไม่สำเร็จโปรดฯ ให้เลิกทัพกลับ

ส่วนกองทัพเรือของสมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ นั้น เมื่อไปถึงมะริด พากเมืองมะริดก็เป็นกบฏขึ้นเช่นกัน ทัพไทยจึงต้องปราบกบฏอยู่ที่มะริดนี้เอง เมื่อทราบว่ากองทัพกลวงถอยกลับไปแล้ว กรมพระราชวังบวรฯ จึงโปรดฯ ให้เลิกทัพเรือกลับชุมพร การไปตีพม่าครั้งนี้จึงไม่สำเร็จตามพระราชประสงค์

สัง感恩กับพม่าครั้งที่ ๘

พม่าตีเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2340

มูลเหตุของสงครามคราวนี้ เป็นมาจากพม่าต้องการจะเข้าครอบครองแคว้นล้านนาให้ได้ พระเจ้าปุ่งจึงโปรดฯ ให้แม่ทัพพม่าคุมกำลังทหารจำนวน 55,000 คน ลงมาตีเชียงใหม่ ในปี พ.ศ. 2340 เจ้าเมืองเชียงใหม่ในเวลานั้นคือ พระยาการวิลัย ได้บัญชาการรบป้องกันเมืองอย่างสามารถ พม่าล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ถึง 3 ชั้น ประสังค์จะตีหักอาเมืองให้ได้ และยังแบ่งกำลังทหารมาตั้งอยู่ที่ป้าชางและลำพูน คอยสะกัดมิให้ทัพจากกรุงเทพฯ

ยกไปเชียงใหม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นจอมทัพเสต์จีนไปรับศึกทางเหนือ ในคราวนี้เจ้าอนุปราชเรียงจันทร์ ได้ยกทัพลาว มาสมทบกับทัพไทยด้วย รวมกำลังได้ทั้งหมดถึง 40,000 คน ทัพไทยโ้อมตีพม่าที่ลำพูน แตกพ่ายแล้ว ก็ตรงไปตีพม่าที่เชียงใหม่ พม่าที่ล้อมเชียงใหม่อよံก็แตกพ่ายอย่างยับเยิน ไทย ยึดได้อาชญา พาหนะไว้เป็นอันมาก

ในการบรรยายนี้ ทางพงศาวดารไทยและพงศาวดารพม่ากล่าวไว้ตรงกันว่า “ไทย จับพม่าได้ผู้หนึ่งชื่อ อุนากอง อุนากองมีตำราดูฤกษ์อย่างหนึ่งทำเป็นยันต์คล้ายตาหมากruk มีตัวเลขในยันต์สักติดตัวไว้ที่แขน แล้วคิดคำนวนในเลขตามยันต์นั้นให้รู้ฤกษ์ตีและร้าย ขณะฤกษ์คุมขังอยู่ในคุก อุนากองได้บอกตำนานี้แก่ไทย เป็นที่เชื่อถือในหมู่คนไทยในสมัย นั้นเป็นอันมาก ได้ผู้กรีดดูฤกษ์ตามตำนานี้ไว้เป็นกลอนห้องจำกันไว้ว่า

สูญหนึ่งอย่าเพิ่งจะ	แม่ราญรอนจะอัปตรา
สองสูญเร่งยาตรา	จะมีลากสวัสดิ์
สี่สูญพูนผล	จารดลลากามากมี
ปลดสูญพูดสวัสดิ์	ภัยพิบัติลากไม่มี
กากระบาดตัวอับรี	แม้รถลีจะอัปตรา ⁴⁰

ลงนามกับพม่าครั้งที่ 7

ไทยขับไถ่พม่าออกจากล้านนา พ.ศ. 2345

มูลเหตุสังคมรามราชนี้มีดังนี้ เมื่อพม่าแพ้ไทยในสังคมรามเชียงใหม่ เมื่อพ.ศ. 2340 นั้นพม่าถูกโยไปอยู่เชียงแสน ครั้นถึง พ.ศ. 2344 พระยาการวิลละเจ้าเมืองเชียงใหม่ มี กำลังมากขึ้น เห็นได้ที่จีงยกไปตีเมืองสาดซึ่งเป็นเมืองไทยใหญ่ขึ้นอยู่กับพม่า เมื่อได้เมือง แล้วก็瓜ดต้อนชาวเมืองรวมทั้งตัวเจ้าเมือง บุตรชายและทูตพม่าซึ่งพระเจ้าปดุงมีรับสั่ง ให้เชิญราชสำนักไปเมืองญวน พระยาการวิลละส่งตัวคนทั้งสามลงมากรุงเทพฯ พระเจ้าปดุง ขัดเคืองจึงให้กองทัพจำนวน 40,000 คน ยกเข้ามาตีเชียงใหม่ในปีนี้ 2345

ทัพพม่าเข้าล้อมเมืองเชียงใหม่อย่างหนาแน่นทั้ง 4 ด้าน โดยหวังจะทำสังคมและบุคลากรชาวเมืองให้อดอยากมิให้ตีหักออกไปได้ ส่วนทางไทยนั้น พระบาทสมเด็จพระปูทธยอดฟ้าฯ มีพระชนม์ได้ 65 พรรษาแล้ว จึงโปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นจอมทัพยกทัพขึ้นไปรักษาเมืองเชียงใหม่ ส่วนแม่ทัพอ้อยกมีทั้งแม่ทัพหลวง (ได้แก่ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ และพระยาymราช) และแม่ทัพวังหน้า (ได้แก่ กรมขุนสุนทรภู่เบศร์ พระองค์เจ้าลำดวน และพระองค์เจ้าอินทบูตร)

ในการเดินทางไปครั้นนี้ สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ ประชวรเป็นนิวากลางทางเมื่อเดือนที่ไปถึงเมืองเกิน อาการพระโรคกำเริบมากจนไม่สามารถเดินต่อไปได้ จึงโปรดฯ ให้กองทัพที่ไปนั้น จัดแบ่งออกเป็น 2 ทัพ เป็นทัพหลวง และทัพวังหน้า ให้ทำศึกแข่งกัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระปูทธยอดฟ้าฯ ทรงทราบข่าวการประชวรของกรมพระราชวังบวรฯ จึงโปรดฯ ให้กรมพระราชวังหลังฯ เสด็จขึ้นไปช่วยกองทัพไทยสามารถตีพม่าที่ล้อมเมืองเชียงใหม่และลำพูน แต่ก่อพ่ายไปได้แล้วจึงยกกลับมาเมืองเกิน กรมพระราชวังบวรฯ ไม่พอใจที่ยกกองทัพวังหลวง ซึ่งในขั้นต้นทำการรบไม่เข้มแข็งจึงปรับโทษให้ไปตีเชียงแสน สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์จึงต้องรวบรวมทัพเวียงจันทร์ เชียงใหม่ ลำปาง และน่าน ยกไปตีเชียงแสนในปี 2347 เหตุที่ทัพไทยประกอบด้วยกองทัพจากเมืองต่าง ๆ รวมกันมาตั้งนี้ ทำให้การบัญชาทัพไม่เต็ดขาด เพราะแต่ละทัพไม่เป็นหน้าหนึ่งใจเดียวกันเพียงพอ ตัวแม่ทัพก็เรียกว่าต้องยกไปเพื่อระดับโทษ ทัพไทยล้อมเมืองเชียงแสนอยู่ 2 เดือนก็ยังตีเมืองไม่ได้ ครั้นได้ข่าวว่าพม่ายกทัพมาช่วยเชียงแสน เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ฯ จึงโปรดฯ ให้เลิกทัพกลับ อันที่จริงภัยในเมืองเชียงแสนเวลาันนั้นผู้คนอดอย่าง เมื่อกองทัพวังหลวงยกกลับไป ชาวเมืองก็เป็นใจกับฝ่ายไทยเปิดประตูเมืองออกรับทัพไทยที่ยังเหลืออยู่ ให้เข้าไปขับไล่ฝ่ายพม่าแตกพ่าย ถอยออกจากเขตเมืองเชียงแสน พระยาการวิลังจึงให้กราดต้อนชาวเมืองเชียงแสนเป็นจำนวน 20,000 คน ส่งไปยังกรุงเทพฯ เวียงจันทร์ น่าน เชียงใหม่ และลำปาง และให้รื้อเมืองเชียงแสนเสีย เพื่อไม่ให้พม่าเข้ามายืดเป็นที่มั่น ได้ยึด เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ และพระยาymราชถูกกลงพระราชอาญาจำชั้น ส่วนพระยาการวิลังได้รับบำเหน็จความชอบโปรดฯ เกล้าฯ สถาปนาเป็นพระบรมราชนิบดี ศรีสุวิวงศ์ มีตำแหน่งเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ ครองเมืองเชียงใหม่ ในฐานะพระเทศาจต่องกรุงเทพฯ และมีเกียรติยศเสมอเจ้านครเวียงจันทร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังทรงวิตรกว่า พม่าที่หนีไปจากเชียงแสนอาจจะไปอยู่ตามหัวเมืองลือเชิน และในแคว้นสิบสองปันนาซึ่งเป็นของพม่า จึงโปรดฯ ให้พระเจ้าเชียงใหม่ยกทัพขึ้นไปพร้อมกับเจ้าเมืองลำปาง น่าน แพร่ เสิน หลวง-พระบางและเวียงจันทร์ ไปยังหัวเมืองลือเชิน แต่ยังมีทันได้ทำการรบ เมืองยอง เชิน เชียงตุง ก์พากันมาอ่อนน้อม ทัพไทยยังติดเมืองหลวงภูคานในแคว้นสิบสองปันนา ทำให้เมืองลือ เชียงรุ่ง และเชียงแขงหันมาอ่อนน้อมต่อไทยด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีรับสั่งไม่ให้กดตัวตนชาวเมืองลือ เชินเหล่านี้ลงมาให้ได้รับความลำบากกลับพระราชทานบำเหน็จรางวัลให้เจ้าเมืองเหล่านี้อีก เพราะเห็นว่าเข้ามาอ่อนน้อมโดยดี อาณาเขตของไทยทางเหนือจึงแผ่ขยายออกไปจนจดชายแดนจีน อาณาเขตไทยในสมัยรัชกาลที่ 1 นับว่าได้แผ่ขยายออกไปกว้างใหญ่ยิ่งกว่าในสมัยใด ๆ⁴¹

การทำสงครามกับพม่าในครั้งนี้เป็นครั้งสุดท้ายที่ทำในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

2. ความสัมพันธ์กับเวียดนามและญี่ปุ่น

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและเวียดก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เขมรตกอยู่ใต้อำนาจไทยโดยเด็ดขาด รัฐบาลไทยในสมัยต่อมาได้ดำเนินนโยบายแผ่ขยายอาณาเขตดังเช่น สมัยสมเด็จพระนเรศวรการควบคุมเขมรจึงอ่อนลง ในขณะที่เขมรมีกำลังเข้มแข็งมากขึ้น จนในปี พ.ศ. 2161 สามารถแข่งขันต่อไทยได้ กษัตริย์เขมรคือ พระไชยเชษฐาที่ 2 ได้หันไปฝึกไฟกับญี่ปุ่นหวังจะให้ญี่ปุ่นช่วยเหลือเขมรในการต้านทานอัมนาจไทย ประเทคโนโลยีในสมัยนั้นได้แบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย ทางฝ่ายเหนือคือในบริเวณแคว้นตั้งเกียง (Tongkin) อยู่ใต้อิทธิพลของ ตระกูลตระกัญ (Trinh) ส่วนฝ่ายใต้คือแคว้นอันนัม (Annam) อยู่ใต้อิทธิพลเหงียน (Nguyen) แคล้วอันนัมมีนโยบายแผ่ขยายอาณาเขตลงมาทางใต้เข้ามาในดินแดนของพวากาม และเขมรอยู่แล้วจึงยื่นมือเข้ามาช่วยเหลือเขมรแข่งขันต่อไทย พระไชยเชษฐาได้อภิเชกกับเจ้าญี่ปุ่น ทำให้อิทธิพลของญี่ปุ่นเพิ่มมากขึ้นในราชสำนัก เพื่อเป็นการตอบแทนญี่ปุ่นในการมาเป็นพันธมิตรกับเขมรในครั้งนี้ เขมรยอมให้ญี่ปุ่นเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ในแคว้น เปրกอร์ (Prey Kor) ซึ่งในปัจจุบันคือ บริเวณเมืองไช่่งอุน และอนุญาตให้มีนายทหารญี่ปุ่นเข้ามาควบคุมดูแลชาวญี่ปุ่นในไช่่งอุนได้⁴² เหตุการณ์ในสมัยนี้เป็นจุดเริ่มแรกที่ญี่ปุ่นจะ

เข้ามามีอิทธิพลทางการเมืองในเเปรย์ช่างจักร แลกกลายเป็นคู่แข่งของไทยในการขยายอำนาจไปในเเปรย์ชัตลดสัมภัยอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

อาณาจักรไทยในสมัยพระเจ้าปราสาททองมีกำลังมั่นคงขึ้น จึงสามารถปราบปรามเเปรย์ชัตลดได้อีกด้วย แต่ต่อมาทางเมืองเเปรย์ชัตลดมักเกิดเหตุวุ่นวายเนื่องจากการเปลี่ยนແเน่นดินอยู่เนื่องๆ ทำให้ชุมชนและเจ้านายเเปรย์ชัตลดแตกแยกออกเป็น 2 ฝ่าย สำคัญหนึ่งที่นับไปขอความช่วยเหลือจากญวน อีกฝ่ายจะหันมาเพื่อไทย เหตุดังนี้จึงเปิดโอกาสให้ญวนเข้าไปแทรกตัวกับไทยเพื่อมีอำนาจในเเปรย์ชัตลด อาราจได้ที่อำนาจญวนในเเปรย์ชัตลดมีเหนือไทย ญวนจะถือโอกาสซึ่งอาดิณเดนของเเปรย์ชัตลดเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ดังเช่นในปี พ.ศ. 2201 เจ้านายเเปรย์ชัตลดต้องทำการให้แก่กษัตริย์ในญวนในราชวงศ์เหงียน และยอมให้ชาวญวนที่เข้ามายังหลักแหล่งในเเปรย์ชัตลดได้มีสิทธิเท่าเทียมคนเเปรย์ชัตลดทุกประการ รวมทั้งสิทธิในการเป็นเจ้าของที่ดินด้วย⁴³ ต่อมากลุ่มพญาไม้ส่งคุณมาตั้งหลักแหล่งในเเปรย์ชัตลดตอนใต้ของเเปรย์ชัตลดเพิ่มขึ้น เช่น เข้ามาอยู่ในเคนันเปียนหัว และเกียดินห์ แม่ชัวจีนพวกราชวงศ์หมิงที่หนีภัยการเมืองราชวงศ์เม่งจูเข้ามายังญวน ญวนก็จัดให้เข้ามายังหลักแหล่งในเเปรย์ชัตลดโดยเฉพาะที่เมืองอาเตียน เปียนหัว และไม่โถ เมื่อส่งชาวญวนเข้ามาอยู่ในดินแดนเเปรย์ชัตลดเพียงพอแล้ว ญวนก็จะถืออำนาจส่งข้าหลวงมาปกครอง ดินแดนของเเปรย์ชัตลดนั้นก็คือฯ ภายเป็นมงคลหนึ่งในอาณาจักรญวนไปในที่สุด ไทยพญาไม้จัดอิทธิพลญวนออกไปในสมัยพระเจ้าท้ายสระ ใน พ.ศ. 2257 แต่ไม่เป็นผลสำเร็จเมื่อเเปรย์ชัตลดเห็นภัยจากไทยawan ด้วยเฉพาะที่เมืองอาเตียน เปียนหัว และรุกรานอาดิณเดนชายฝั่งทะเลของเเปรย์ชัตลดเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนในที่สุด ในปี พ.ศ. 2301 ญวนก็ได้ดินแดนของเเปรย์ชัตลดที่เรียกต่อมาภายหลังว่าโคชินไชน่า (Cochin China) มาเป็นของญวนจนหมด⁴⁴ (ในปัจจุบันคือตอนใต้ของเวียดนามใต้ ตั้งแต่เบียนหัวมานถึงแหลม Ca Mau)

ในปลายสมัยอยุธยา ไทยต้องต่อสู้กับพม่าจนเสียกรุงครั้งที่สอง เขมรจึงได้โอกาสหลุดพ้นจากอิทธิพลไทย กษัตริย์เเปรย์ชัตลดคือ พระนารายณ์ราชาธิราช (นักองตน) ได้ครองราชย์ในปี พ.ศ. 2301 ต่อมาก็ได้เกิดวิวาทกับพระรามราชา (นักองนน) จะจับพระรามราชาฆ่าเสีย พระรามราชาจึงหนีเข้ามาเพื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งขณะนั้นทรงกู้เอกราชของชาติไทยสำเร็จแล้วและทรงตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่

ในปี พ.ศ. 2312 พระเจ้าตากสินทรงเห็นเป็นโอกาสที่จะได้เขมรมาไว้ในอำนาจ "ไทยอีก" จึงทรงมีพระราชสาส์นไปถึงพระนารายณ์ราชาให้มาอ่อนน้อมต่อไทยดังเช่นในสมัยอยุธยา แต่พระนารายณ์ราชาขัดขืน พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดฯ ให้แม่ทัพไทยคือพระยาอภัยรัตนฤทธิ์ (ต่อมาก็คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) และพระยาอ่อนนุชตรราชา (ต่อมาก็คือสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) ยกทัพไปตีเขมร ทัพไทยตีได้เสียเมือง พระตะบอง และโพธิสัตว์ และต้องเลิกทัพกลับมากระทำหันหัน เพราะเกิดข่าวลือว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีสำรวจคด

ต่อมาในปี พ.ศ. 2314 ไทยพ่ายยามเข้าครอบครองเขมรอีกครั้ง พระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นแม่ทัพเรือ และมีพระยาymราช (เดิมคือพระยาอภัยรัตนฤทธิ์) เป็นแม่ทัพบก ยกทัพไปตีเขมร ไทยตีได้มีเมืองบันทายมาศ พระตะบอง โพธิสัตว์ บริบูรณ์และเข้าล้อมบันทายเพชร ซึ่งเป็นเมืองหลวงเขมรไว้ พระนารายณ์ราชาขอความช่วยเหลือญวนเหมือนเช่นเคย แต่ทัพไทยสามารถเอาชนะทัพเขมรและญวนได้ พระนารายณ์ราชาต้องเสด็จหนีไปญวน พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้พระรามราชาปักครองที่บันทายเพชร ต่อมานี้ไม่นาน พระนารายณ์ราชา ก็จำต้องยอมรับอำนาจไทยเหนือเขมรด้วยอีกผู้หนึ่ง เพราะเกิดกบฏໄกเชิน (Tay-son) ขึ้น ในญวน ญวนไม่สามารถสนับสนุนพระนารายณ์ราชาได้อีก พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงอภิเชกพระรามราชา (นักองนน) ขึ้นเป็นสมเด็จพระรามราชาธิราชบรมบพิตรเป็นกษัตริย์ปักครองเขมร และให้พระนารายณ์ราชาเป็นพระมหากุปติโยราช นักองธรรม (พงศาวดารเขมร เรียกนักองธรรม) อนุชานักองนเป็นอุปราช⁴⁵ อำนาจของไทยในเขมรในครั้งนี้นับว่ามีนองเป็นอย่างดี เพราะสามารถแต่งตั้งกษัตริย์ปักครองเขมรได้

ใน พ.ศ. 2323 เกิดจลาจลขึ้นในเขมรอีก เหตุเนื่องมาจากพระอุปราช (นักองธรรม) ถูกลอบฆ่า พงศาวดารเขมรบันทึกไว้ว่าเป็นคำสั่งของพระรามราชา เพราะทรงระวังว่าตนกองธรรมเป็นกบฏ ต่อมาระมหាផุปติโยราช (พระนารายณ์ราชา) ก็มีอันเป็นสันพระชนม์ลงอีกผู้หนึ่งในเวลาไล่เรียงกัน เพราะความโถมนัสที่ต้องสูญเสียพระอนุชา นักองธรรม⁴⁶ ขุนนางเขมรส่วนใหญ่เป็นพระคพวงของพระนารายณ์ราชาเข้าใจว่าทั้งหมดนี้เป็นแผนการของพระรามราชา ประกอบกับในขณะนั้นประชาชนเขมรได้ก่อการกบฏขึ้นที่เมืองกำปงธม เพราะพระรามราชาให้นายทหารไปเกณฑ์ชาวเขมรเข้าร่วมไทยรบกับลาว ใน พ.ศ. 2321 พระรามราชาส่งฟ้าทะละหะ (มู) ขุนนางผู้ใหญ่ไปปราบกบฏ แต่ฟ้าทะละหะ